कक्षा
10

संस्कृतम्–तृतीय भाषा

स्पन्दना

कक्षा 10
स्पन्दना

स्पन्दना

(संस्कृतम्-तृतीयभाषा)

कक्षा - दशमी

माध्यमिक-शिक्षा-बोर्ड राजस्थानम्, अजयमेरुः

प्रकाशकः
राजस्थान राज्य पाठ्यपुस्तक मण्डलम्, जयपुरम्

पाठ्यपुस्तक-लेखन-समितिः

पुस्तकम् - स्पन्दना (कक्षा - १०)

{माध्यमिक-शिक्षा-बोर्ड राजस्थानम्, अजयमेरुः इत्यस्य अधिकृतं पाठ्यपुस्तकम्}

डॉ. विक्रम जीतः
संयोजकः
संस्कृत-विभागाध्यक्षः
राजकीयः डूँगर (स्नातकोत्तर) महाविद्यालयः, बीकानेरम्

डॉ. योगेन्द्र कुमारः भानुः
संस्कृत-व्याख्याता
महारानी श्री जया महाविद्यालयः, भरतपुरम्

डॉ. योगेन्द्र कुमारः धामा
संस्कृत-व्याख्याता
बाबू शोभाराम राज. कला महाविद्यालयः, अलवरम्

श्री नवीन कुमारः शर्मा
संस्कृत-व्याख्याता
राज.आ.उ.मा.वि., अजयराजपुरा, सांगानेरम्, जयपुरम्

श्री केशवरामः डूडी
वरिष्ठसंस्कृताध्यापकः
राज.उ.मा.विद्यालयः, आँगणवा, जोधपुरम्

शब्दद्वयम्

पाठ्यपुस्तकमिदं विद्यार्थिनां कृते क्रमबद्धाध्ययन–पुष्टीकरण–समीक्षणादीनाम् आगाम्यध्ययनस्य च आधार: विद्यते। विषयवस्तुन: शिक्षणविधेश्च दृष्ट्या विद्यालयीय–पाठ्यपुस्तकानां स्तर: अत्यन्तं महत्त्वपूर्ण: भवति। पाठ्यपुस्तकानि कदापि स्थावराणि वा असन्महिमामण्डनकराणि वा न भवेयु:। अद्यापि पाठ्यपुस्तकं शिक्षणाधिगम–प्रक्रियाया: एकम् अनिवार्यम् उपकरणं विद्यते, यस्य वयम् उपेक्षां कर्तुं नैव शक्नुम:।

विगतवर्षेषु माध्यमिक–शिक्षा–मण्डल–राजस्थानस्य पाठ्यक्रमे भाषागत–सांस्कृतिकस्थितीनां प्रतिनिधित्वस्य अभाव: अनुभूयते स्म। एतत् दृष्टिगोचरं कृत्वा राज्यसर्वकारेण नवमी/प्रवेशिका–कक्षात: द्वादशी/वरिष्ठोपाध्याय–कक्षापर्यन्तम् अध्ययनरतानां विद्यार्थिनां कृते माध्यमिक–शिक्षा–मण्डल–राजस्थान–अजयमेरुद्वारा स्वकीयं पाठ्यक्रमं संचालयितुं निर्णय: कृत:।

तदनुसारं बोर्डद्वारा शिक्षणसत्र – २०१७–२०१८ त: दशमी/प्रवेशिका–द्वादशी/वरिष्ठोपाध्याय–कक्षाणां पाठ्यपुस्तकानि निर्धारित–पाठ्यक्रमानुसारं प्रस्तुतानि। आशासे यत् एतानि पुस्तकानि विद्यार्थिषु मौलिक–चिन्तन–मनन–स्वाध्यायाभिव्यक्तीनाम् अवसरान् समुत्पादयिष्यन्ति।

प्रो. बी.एल. चौधरी
अध्यक्ष:
माध्यमिक–शिक्षा–बोर्ड–राजस्थानम्, अजयमेरु:

पुरोवाक्

माध्यमिक-शिक्षा-मण्डल-राजस्थानस्य अधिनिर्देशं दशम-कक्षायै प्रणीतं पुस्तकमिदं जिज्ञासु-बालकानां तेषां शिक्षकाणाञ्च पुरतः समर्पयद्भिरस्माभिः हर्षप्रकर्षोऽनुभूयते।

ज्ञानवर्द्धनं-भाषाबोधनं-संस्काराधानं चेति लक्ष्यत्रयमुद्दिश्य पुस्तक-सर्जनायां प्रवृत्तमस्माभिः। ग्रन्थभीरुबालानां प्रियार्थम् आकारेण लघीयसी खल्वियं पुस्तिका। व्याकरणादियुतं परिशिष्ट-भागं विहाय आहत्य केवलं पञ्चदश पाठाः सन्ति, यत्र गद्यं पद्यं नाट्यं चेति त्रितयं समाहितम्। तत्रापि (पाठ्यवस्तुनि) प्राचीनार्वाचीनयोः सामञ्जस्यम्। करुणा, त्यागः, प्रेम, विनयः, सत्यं, श्रमः, जिजीविषा, विजिगीषा, वीरता, एकता, राष्ट्रियता, राष्ट्र-गौरवं, देशभक्तिः, कर्त्तव्य-निष्ठा, जीवनास्था च - इत्यादिजीवनमूल्यानां शिक्षणाय सामग्री गुम्फिताऽस्ति। राजस्थानस्य गौरवेण छात्राः परिचिताः स्युरिति केचन पाठाः रचिताः। स्वातन्त्र्य-संग्राम-प्रवर्तकः महाराणा-प्रतापस्तु पुस्तकेऽस्ति एव। स्वामिकेशवानन्दस्य, महाराजसूरजमल्लस्य चापि प्रेरकं जीवनचरितम् इदम्प्रथमतयाऽत्र पठिष्यन्ति छात्राः।

लेखनं स्तरानुकूलं, ग्राह्यं, सोद्देश्यं च विधातुं यत्नः कृतः। ऐतिहासिक वृत्तान्तादि-निरूपणे **'नामूलं लिख्यते किञ्चिद्'** इति निकषं पुरतो निधाय तथ्यानां प्रामाणिकता सविशेषं रक्षिता। सरलतायाः, रोचकतायाः, नवीनतायाः, विषय-वैविध्यस्य, विस्मयस्य, मनोरञ्जनस्य च तत्त्वं न तिरोहितमभूदिति प्रयतितम् येन पुस्तकमिदम् आनन्दोपलब्धि-साधनं स्यान्नतु नीरसता-साधनम्।

सहजेन पाठ-बोधाय, पाठं प्रति छात्राणाम् उन्मुखीकरणाय च प्रत्येकं पाठस्यादौ तत्तत्पाठ-परिचायकं सारगर्भितं विवरणमपि प्रदत्तमस्ति। छात्राणामभ्यासार्थं बालमनोविज्ञानम् उच्चावचं छात्रस्तरं च दृष्टौ निधाय अभ्यास-प्रश्नाः तथा वैविध्येन कल्पिताः येन ज्ञान-शक्तेः विभिन्न-पक्षाणां तद्यथा अवबोधः (Understanding), प्रत्यास्मरणं (Recall), प्रत्यभिज्ञानं (Recognition), कौशलं (Skill), प्रयोगः (Application) - इत्यादीनां विकासः मूल्याङ्कनं च सुकरं भवेत्।

शिक्षकेषु निवेदनम् : पुस्तकमिदं प्रायशः सरल-संस्कृत-माध्यमेन लिखितमस्ति। शिक्षकाः विनिवेद्यन्ते यत्ते व्याकरणानुवादविधिं (Grammar Translation Method) परित्यज्य पुस्तकं संस्कृत-माध्यमेनैव पाठयन्तु। कक्षायां संस्कृतमयं वातावरणं निर्मातुं पुस्तकगत-श्लोकानां गीतानां च सस्वर-वाचनस्य गायनस्य च अभ्यासं कारयन्तु। संस्कृतच्छन्दसां सस्वर-पाठस्य अभ्यासः भवतां नास्ति चेद् स्वयं कुतश्चिदभ्यस्य ततः कारयन्तु। संस्कृतमधिगन्तुं भाषितुं च शुद्ध-वर्णोच्चारणस्य अभ्यासोऽपि परमावश्यकः। एकैकस्य पाठस्य प्रश्नानाम् अभ्यासं कक्षायां कारयन्तु। परिशिष्टगतस्य व्याकरणादेरपि सदुपयोगं कुर्वन्तु इति।

अस्य पाठ्यपुस्तकस्य प्रणयने प्रत्यक्षं परोक्षं वा यस्य यस्य यत्किमपि साहाय्यं प्राप्तं तस्य तस्य कृते हार्दं कार्तज्ञं ज्ञापयामः। पुस्तकमधीयानाः छात्राः संस्कृत-सम्भाषणे लेखने च सफलाः भवन्ति चेदेव अस्माकं श्रमस्य आयासस्य च साफल्यमस्तीति मन्यामहे-

'क्लेशः फलेन हि पुनर्नवतां विधत्ते।'

लेखकगणः

कक्षा : 10 (दशमी)

विषय : संस्कृतम्

पाठ्यक्रमः

समयः - 3:15 होराः (घण्टे) **पूर्णाङ्काः - 80**

क्र.सं.	अधिगम-क्षेत्रम्	अङ्कभारः
1.	पठितावबोधनम्	27
2.	अपठितावबोधनम्	10
3.	व्याकरणम्	25
4.	रचनात्मककार्यम्	18
		80

क्र.सं.	पाठ्यवस्तु	अङ्कभारः
1.	**पठितावबोधनम्**	**27**
(i)	पाठ्यपुस्तकात् गद्यांशस्य हिन्दीभाषया अनुवादः (द्वयोः एकस्य)	5
(ii)	पाठ्यपुस्तकात् पद्यांशस्य हिन्दीभाषया अनुवादः (द्वयोः एकस्य)	5
(iii)	पाठ्यपुस्तकात् पद्यांशस्य संस्कृतव्याख्या (द्वयोः एकस्य)	4
(iv)	पाठ्यपुस्तकात् नाट्यांशात् संस्कृत-व्याख्या (द्वयोः एकस्य)	3
(v)	प्रश्नोत्तराणि-संस्कृतमाध्यमेन अष्टसु पञ्चप्रश्नानाम्	3
(vi)	प्रश्ननिर्माणम्	4
(vii)	पाठ्यपुस्तकात् श्लोकद्वयलेखनम्	3
2.	**अपठितावबोधनम्**	**10**
	80-100 शब्दपरिमितः (एकः सरलः गद्यांशः)	

(i)	शीर्षकप्रदानम्	1
(ii)	संस्कृत-माध्यमेन प्रश्नोत्तराणि	5
(iii)	अनुच्छेदाधारितं भाषिककार्यम्	4

'भाषिककार्यम्' इत्यनेन अभिप्रेतम् अस्ति-

(i) वाक्येषु कर्तृक्रियापदचयनम्

(ii) कर्तृ-क्रियान्वितिः

(iii) विशेषण-विशेष्यान्वितिः

(iv) संज्ञास्थाने सर्वनामप्रयोगः अथवा सर्वनामस्थाने संज्ञाप्रयोगः

(v) पर्यायपदं विलोमपदं वा अनुसृत्य अनुच्छेदे तत्समानपदस्य अन्वेषणम्

3. व्याकरणम् — 25

(i) संधिः - **4**

(अ) स्वरसंधिः - वृद्धिः, यण्, अयादिः, पूर्वरूपम्, पररूपम्

(आ) व्यजनसंधिः - परसवर्णः, मोऽनुस्वारः, जश्त्वम्

(वर्गाणाम् प्रथमाक्षराणाम् स्थाने तृतीयवर्ण-परिवर्तनम्)

(इ) विसर्गसंधिः - विसर्गस्य उत्वं, रुत्वं, लोपः, विसर्गस्थाने श्, ष्, स्।

(ii) समासः - **3**

अव्ययीभावः, कर्मधारयः, द्वन्द्वः

(वाक्येषु समस्तपदानां विग्रहः, विग्रहपदानां च समासः।)

(iii) कारकाणि - **3**

उपपद-विभक्तीनां प्रयोगाः, तेषां सामान्यनियमानां परिचयश्च।

(iv) प्रत्ययाः **4**

(अ) कृदन्ताः - तव्यत्, अनीयर्, शतृ, शानच्

(ब) तद्धिताः - मतुप्, इन्, ठक्, त्व, तल्

(स) स्त्रीप्रत्ययौ - टाप्, ङीप्

(v) अव्ययपदानि **3**

(पाठ्यपुस्तके कथायाम्, अनुच्छेदे, संवादे, पद्ये वा अव्ययानाम् प्रयोगाः)

अपि, इति, इव, उच्चैः, कदा, कुतः, नूनम्, पुरा, मा, इतस्ततः, यत्, अत्र, तत्र, कुत्र, इदानीम्, सम्प्रति, यदा, कदा, यथा, तथा, विना, सहसा, श्वः, ह्यः, अधुना, बहिः, वृथा, कदापि, शनैः, किम्, यावत्, तावत्।

(vi)	**वाच्य-परिवर्तनम्** (लट्लकारे)	**3**
(vii)	**समयलेखनम्** (घटिका-चित्र-साहाय्येन अङ्कानां स्थाने शब्दैः)	**2**
(viii)	**अशुद्धिसंशोधनम्** - वाक्येषु लिङ्ग-विभक्ति-वचन-पुरुष-लकाराधारितम् अशुद्धिसंशोधनम्।	**3**

4. रचनात्मक-कार्यम् 18

(i)	कमपि विषयं स्वीकृत्य प्रार्थनापत्रं/आत्मीयजनान् प्रति अनौपचारिकं पत्रम्	4
(ii)	संकेताधारित संवादलेखनम्	4
(iii)	अनुवादकार्यम् - हिन्दीभाषायाः षड्वाक्येषु चतुर्णां वाक्यानां संस्कृतभाषया अनुवादः	4
(iv)	चित्राधारितं वर्णनम्	3
(v)	कथाक्रमस्य संयोजनम् (सुपरिचित-कथानाम् क्रमरहितानां षड्वाक्यानाम् क्रमपूर्वकं संयोजनम्)	3

विषयानुक्रमणी

१. पठितावबोधनम्

पाठः	पाठ-नाम	ग्रन्थः / लेखकः	पृष्ठाङ्काः
प्रथमः पाठः	जय सुरभारति !	मधुच्छन्दा : डॉ. हरिरामाचार्यः	१
द्वितीयः पाठः	संघे शक्तिः	हितोपदेशः : नारायणपण्डितः	४
तृतीयः पाठः	स्वराष्ट्र-गौरवम्	नानाग्रन्थेभ्यः	९
चतुर्थः पाठः	जृम्भस्व सिंह ! दन्तांस्ते गणयिष्ये	अभिज्ञानशाकुन्तलम् : कालिदासः	१७
पञ्चमः पाठः	वाक्केलिः	प्रकीर्ण-पद्यानि	२३
षष्ठः पाठः	महाराणा प्रतापः	संकलितम्	२९
सप्तमः पाठः	लोकहितं मम करणीयम्	संस्कृत-गीतम् : डॉ. श्रीधरभास्कर वर्णेकरः	३५
अष्टमः पाठः	कर्मयोगी स्वामी केशवानन्दः	डॉ. विक्रमजीतः	३९
नवमः पाठः	भारत-वैभवम्	भारत-भारती-वैभवम् : श्रीजी महाराजः	४७
दशमः पाठः	सुभाषित-रत्नानि	नानाग्रन्थेभ्यः	५०
एकादशः पाठः	स्वदेशं कथं रक्षेयम्	एकाङ्क-नाट्यम् : डॉ. नारायणशास्त्री कांकरः	५८
द्वादशः पाठः	मरुसौन्दर्यम्	हरनामामृतम् : पं. विद्याधरः शास्त्री	६४
त्रयोदशः पाठः	महाराजः सूरजमल्लः विजयते	डॉ. विक्रमजीतः	७१
चतुर्दशः पाठः	यो यद्वपति बीजं हि लभते तादृशं फलम्	पञ्चतन्त्रम् : पं. विष्णु शर्मा	७५
पञ्चदशः पाठः	आचार्योपदेशः	उपनिषदः	८०

२. अपठितावबोधनम् ८३

३. व्याकरणम् ९३-१४८

(क) सन्धिः ९३ | (ख) समासः १०७
(ग) कारकम् ११४ | (घ) प्रत्ययः १२६
(ङ) अव्ययम् १३५ | (च) वाच्य-परिवर्तनम् १३८
(छ) समय-लेखनम् १४२ | (ज) अशुद्धि-शोधनम् १४६

४. रचनात्मकं कार्यम् १४९-१५८

(क) पत्र-लेखनम् १४९ | (ख) संकेताधारितं संवाद-लेखनम् १५२
(ग) अनुवाद-कार्यम् १५४ | (घ) चित्राधारितं वर्णनम् १५५
(ङ) कथाक्रम-संयोजनम् १५६

प्रथमः पाठः

वाणी-वन्दना-गीतिः इयम्। सरला सरसा च सरस्वती-वन्दना-गीतिरियम् कविपुंगवेन डॉ. हरिरामाचार्येण विरचिता वर्तते। १९६६ तमे ईस्वीये वर्षे रचिता, वसन्तबहार-रागेण उपनिबद्धा, 'मधुच्छन्दा' इत्याख्य-ग्रन्थे संकलिता लोके बहुश्रुता च इयं गीतिः वस्तुतः कवेः आद्या गीतिरचना आसीत् या हि बहुत्र प्रकाशिता, आकाशवाणी-दूरदर्शनाभ्यां च चिरं प्रसारिता प्रचारिता च।

जय सुरभारति!

जय जय हे भगवति सुरभारति! तव चरणौ प्रणमामः।
नाद-ब्रह्ममयि जय वागीश्वरि! शरणं ते गच्छामः ।।१।।

त्वमसि शरण्या त्रिभुवनधन्या,
सुर-मुनि-वन्दित-चरणा।
नवरस-मधुरा कविता-मुखरा,
स्मित-रुचि-रुचिराभरणा ।।२।।

आसीना भव मानस-हंसे
कुन्द-तुहिन-शशि-धवले!
हर जडतां कुरु बोधि-विकासं
सित-पङ्कज-तनु-विमले! ।।३।।

ललित-कलामयि ज्ञान-विभामयि
वीणा-पुस्तक-धारिणि!
मतिरास्तान्नो तव पद-कमले
अयि कुण्ठा-विष-हारिणि! ।।४।।

जय जय हे!

शब्दार्थाः

भगवति- हे देवि! 'भगवती' शब्दस्य सम्बोधने रूपम्। **सुरभारति**- हे शब्दस्य अधिष्ठात्रि देवि! 'सुरभारती' शब्दस्य सम्बोधने रूपम्। **नादब्रह्ममयि**- हे शब्दब्रह्मयुक्ते! 'नादब्रह्ममयी' इति शब्दस्य सम्बोधने रूपमिदम्। **वागीश्वरि**- हे वाग्देवि, हे वाचाम् ईश्वरि! (हे वाणी की स्वामिनी!) 'वागीश्वरी' इति शब्दस्य सम्बोधने रूपम् इदम्। **शरण्या**- शरणदात्री, आश्रयभूता, प्ररक्षिका। **त्रिभुवनधन्या**- त्रिलोके धन्या (श्रेष्ठा)। **सुरमुनिवन्दितचरणा**- सुरैः (देवैः) मुनिभिश्च वन्दितौ चरणौ यस्याः सा (बहुव्रीहिः समासः)। देवों और मुनियों द्वारा पूजित चरणों वाली। **नवरसमधुरा**- नवरसैः मधुरा (माधुर्यदायिनी, सुखदा)। शृङ्गारः, हास्यं करुणः, रौद्रः, वीरः, भयानकः, वीभत्सः, अद्भुतं, शान्तः च – एते नव (नौ) काव्यरसाः। **कविता-मुखरा**- कविता-द्वारा मुखरा (शब्दायमाना)। कविता से मुखरित। **स्मितरुचिरुचिराभरणा**- स्मितरुचिः मन्दहासयुक्ता छविः, तदेव रुचिरं सुन्दरम् आभरणम् आभूषणं यस्याः सा तादृशी। मन्द हँसीयुक्त छविरूपी आभूषण वाली। **आसीना भव**- उपविष्टा भव, बैठो, विराजो। **मानस-हंसे**- 'मानस' सरोवरस्थे हंसे, मम मनोरूपिणे हंसे वा। मानसरोवर के हंस पर अथवा मेरे मानस-रूपी हंस पर। **कुन्द-तुहिन-शशि-धवले**- हे कुन्द-हिम-चन्द्रवत् शुभ्रे! हे चमेली, बर्फ व चन्द्रमा के समान धौले वर्ण वाली! **जडताम्**- मन्दताम्, अज्ञानम्। **बोधि-विकासम्**- ज्ञानस्य विकासम्। **हर**- दूरीकुरु। **सितपंकजतनुविमले**- सितपंकजं श्वेतकमलम्, तद्वत्, तनु-विमला रम्या पवित्रा च या, तत्सम्बोधने। श्वेतकमल (पुण्डरीक) के समान सुन्दर व पवित्र हे सरस्वति! **ललितकलामयि**- हे ललित कलाभिः समन्विते। हे ललितकलाओं से युक्त! **ज्ञानविभामयि**- हे ज्ञान-कान्ति-युक्ते! **पद-कमले**- चरण-कमले। **मतिरास्तान्नो**- नः (अस्माकं) मतिः (बुद्धिः) आस्ताम् (उपविष्टा स्यात्)। हमारी बुद्धि रहे।

टिप्पणी- 'मतिरास्तान्नो तव पद-कमले' (मतिः+आस्ताम्+नः)- अत्र वस्तुतः व्याकरणदृशा '**मतिरास्तान्नस्तव**' इति सन्धिः स्यात्।

अभ्यास-प्रश्नाः

वस्तुनिष्ठप्रश्नाः

१. निम्नलिखितेषु पदेषु सम्बोधनपदं नास्ति —

(अ) भगवति (आ) सुरभारति

(इ) वागीश्वरि (ई) मानसहंसे ( )

२. अस्यां वन्दनायाम् आहत्य कति सम्बोधन-पदानि सन्ति —

(अ) सप्त (आ) अष्टौ

(इ) दश (ई) त्रीणि ( )

३. अस्यां गीत्यां कस्याः वन्दना विधीयते —

(अ) वाग्देव्याः (आ) दुर्गायाः

(इ) भारतमातुः (ई) ललितकलायाः ( )

४. 'वागीश्वरी' इत्यत्र सन्धिविच्छेदः अस्ति —

(अ) वाक्+ईश्वरी (आ) वाग+ईश्वरी

(इ) वागी+श्वरी (ई) वागी+इश्वरी ( )

लघूत्तरात्मक-प्रश्नाः

१. 'जय जय हे भगवति सुरभारति' इत्यस्याः गीतेः रचयिता कोऽस्ति?

२. कति काव्यरसाः सन्ति? केषाञ्चन त्रयाणां रसानां नामानि लिखन्तु।

३. 'मानस-हंसः' इत्यस्य किं अर्थद्वयं कर्तुं शक्यते?

४. 'सितपङ्कजम्' इत्यस्य पर्यायशब्दत्रयं लिखन्तु।

निबन्धात्मक-प्रश्नाः

१. "आसीना भव.....विमले।" इति पद्यं हिन्दीभाषया अनूद्यताम्।

२. "त्वमसि शरण्या.....रुचिराभरणा।" इति पद्यं संस्कृतेन व्याख्यायताम्।

प्रयोगात्मक-कार्यम्

इयं वन्दना गीतिः You tube इत्यादि-स्थलेषु उपलभ्यते। ततः श्रुत्वा, अभ्यासं च कृत्वा विद्यालये यथावसरं प्रयोगः करणीयः।

उत्तर-माला

वस्तुनिष्ठ-प्रश्नाः

१. (ई) २. (इ) ३. (अ) ४. (अ)

द्वितीयः पाठः

नीतिकथासाहित्ये हितोपदेशः अन्यतमः ग्रन्थः। एवं हि श्रूयते — नारायण शर्मा नामा पण्डितः पाटलिपुत्राधिपतेः सुतान् नीतिशास्त्रं बोधयितुमिमं ग्रन्थं रचयामास। स्व-मनोज्ञ-प्रवाहमय-शैल्याः अयं ग्रन्थः लोकेषु अतिप्रसिद्धिम् अवाप। सरस-सरल-भाषया अस्मिन् ग्रन्थे पञ्चतन्त्रादिग्रन्थानाधारीकृत्य पशुकथानां संग्रहोऽस्ति। हितोपदेशस्य चत्वारः परिच्छेदाः उपलभ्यन्ते- १. मित्रलाभः २. सुहृद्भेदः ३. विग्रहः ४. सन्धिश्च।

प्रस्तुतोऽयं पाठः 'मित्रलाभ' परिच्छेदस्य प्रथम-कथायाः सम्पादितोंऽशो विद्यते। अस्मिन् पाठे गुरूणाम् अवज्ञायाः एकीभूयकृतप्रयासस्य च फलं वर्णितम् अस्ति। चित्रग्रीवस्य अवज्ञां कृत्वा कपोताः जालबद्धाः सञ्जाताः। पुनश्च चित्रग्रीवस्य उपदेशेन एकचित्तीभूय संहतिमाश्रित्य जालमादाय एव उड्डिताः। एषः एव पाठस्य उपदेशः — 'संघे शक्तिः' इति वा 'संहतिः कार्यसाधिका' इति वा।

संघे शक्तिः

अस्ति गोदावरी तीरे विशालः शाल्मलीतरुः। नानादिग्देशादागत्य रात्रौ पक्षिणो तत्र निवसन्ति। अथ कदाचिद् अवसन्नायां रात्रौ अस्ताचलचूडावलम्बिनि भगवति कुमुदिनीनायके चन्द्रमसि लघुपतनक नामा वायसः प्रबुद्धः, कृतान्तमिव द्वितीयम् आयान्तं व्याधम् अपश्यत्। तम् अवलोक्य अचिन्तयत्-''अद्य प्रातरेव अनिष्टदर्शनं जातम्, न जाने किम् अनभिमतं दर्शयिष्यति।'' अतः तदनुसरणक्रमेण व्याकुलश्चलितः।

अथ तेन व्याधेन तण्डुलकणान् विकीर्य जालं विस्तीर्णम्। स च प्रच्छन्नो भूत्वा स्थितः। तस्मिन्नेव काले चित्रग्रीवनामा कपोतराजः सपरिवारो वियति विसर्पन् तान् तण्डुलकणान् अवलोकयामास (अपश्यत्)। ततः कपोतराजः तण्डुलकणलुब्धान् कपोतान् प्रति आह (अकथयत्) ''कुतोऽत्र निर्जने वने तण्डुलकणानां सम्भवः? तन्निरूप्यतां तावत्। भद्रमिदं न पश्यामि। सर्वथा अविचारितं कर्म न कर्त्तव्यम्''। एतद्वचनं श्रुत्वा कश्चित् कपोतः सदर्पम् आह (अकथयत्) —

ईर्ष्यी घृणी त्वसन्तुष्टः क्रोधनो नित्यशंकितः।
परभाग्योपजीवी च षडेते दुःख-भागिनः।।

तत् श्रुत्वा कपोतराजस्य शङ्कां च अनादृत्य सर्वे कपोतास्तत्रोपविष्टाः। अनन्तरं सर्वे जालेन बद्धाः बभूवुः। ततो यस्य वचनात् तत्र अवलम्बितास्तं सर्वे तिरस्कुर्वन्ति। तस्य तिरस्कारं श्रुत्वा चित्रग्रीव उवाच- ''नायमस्य दोषः। विपत्काले विस्मय एव कापुरुषलक्षणम्। तदत्र धैर्यमवलम्ब्य प्रतीकारश्चिन्त्यताम्।

इदानीमप्येवं क्रियताम्। सर्वैरेकचित्तीभूय जालमादायोड्डीयताम्।'' इति विचिन्त्य सर्वे पक्षिणः जालमादायोत्पतिताः। अनन्तरं स व्याधः सुदूराज्जालापहारकान् तान् अवलोक्य पश्चाद् धावनम् अकरोत्। ततस्तेषु चक्षुर्विषयातिक्रान्तेषु पक्षिषु स व्याधो निवृत्तः। अत एव उच्यते–

अल्पानामपि वस्तूनां संहतिः कार्यसाधिका।
तृणैः गुणत्वमापन्नैः बध्यन्ते मत्तदन्तिनः।।

शब्दार्थाः

नानादिग्देशाद् — विविध-क्षेत्रेभ्यः (विविध दिशाओं और देशों से)। **पक्षिणः** — खगाः (पक्षियों का समूह)। **अवसन्नायाम्** — समाप्तौ (समाप्त होने पर)। **अस्ताचलचूडावलम्बिनि** — अस्ताचल-शिखरं गच्छति (अस्ताचल के शिखर पर अवलम्बित)। **प्रबुद्धः** — जागरितः (जग गया)। **कृतान्तम् इव** — यमम् इव (यमराज के समान)। **द्वितीयम्** — अपरम् (दूसरा)। **आयान्तम्** — आगच्छन्तम् (आते हुए को)। **व्याधम्** — लुब्धकम् (शिकारी को)। **अवलोक्य** — दृष्ट्वा (देखकर)। **अनिष्टदर्शनम्** — पापदर्शनम् (पापदर्शन, अपशकुन)। **अनभिमतम्** — अनिष्टम् (अनिष्ट)। **व्याकुलः** — व्यग्रः (व्याकुल)। **विकीर्य** — प्रक्षिप्य (बिखेर कर)। **विस्तीर्णम्** — प्रसारितम् (फैला दी)। **प्रच्छन्नःभूत्वा** — (छिपकर)। **वियति** — आकाशे (आसमान में)। **विसर्पन्** — उड्डयन् (उड़ते हुए)। **सपरिवारः** — परिवारेण सहितः (परिवार सहित)। **तण्डुलकणलुब्धान्** — तण्डुलकणान् प्रति लोभयुक्तान् (चावल के टुकड़ों के प्रति लोभयुक्त मन वाले)। **निर्जने** — जनहीने (जन रहित)। **निरूप्यताम्** — निश्चयं कुर्वन्तु (निश्चय कीजिये)। **भद्रम्** — कल्याणम् (कल्याण)। **सदर्पम्** — गर्वपूर्वकम् (अहंकार युक्त)। **ईर्ष्यी** — ईर्ष्यावान् (ईर्ष्या रखने वाला)। **घृणी** — घृणावान् (घृणा करने वाला)। **असंतुष्टः** — असंतोषी (संतोषहीन)। **नित्यशंकितः** — नित्यसंदेहयुक्तः (सदा शंकालु)। **परभाग्योपजीविनः** — पराश्रिताः (दूसरों के भाग्य पर जीवित रहने वाले)। **अवलम्बिताः** - जालबद्धाः (जाल में बंध गये)। **तिरस्कुर्वन्ति** — अपमानं कुर्वन्ति (अपमान करने लगे)। **विपत्काले** — विपत्तौ (विपत्ति में)। **अवलम्ब्य** — अवधार्य/धृत्वा (अवलम्बन लेकर/धारण करके)। **प्रतीकारः** — निवारणोपायः, समाधानम् (समाधान)। **एकचित्तीभूय** — सम्मिल्य (एक मन वाले होकर/मिलकर)। **आदाय** — नीत्वा/गृहीत्वा (लेकर)। **संहतिः** — उद्देश्यपूर्णसमूहः (उद्देश्य से युक्त समूह/संगठन)। **आपन्नैः** — प्राप्तैः (प्राप्त हुए)। **मत्तदन्तिनः** — मत्तहस्तिनः (मदमस्त हाथी)।

अभ्यास-प्रश्नाः

वस्तुनिष्ठप्रश्नाः

१. वायसः कीदृशं व्याधम् आयान्तम् अपश्यत् —

(अ) कृतान्तमिव द्वितीयम् (आ) मितभाषिणम्
(इ) अनिष्टदर्शनम् (ई) अनभिमतम् ( )

२. कुतोऽत्र निर्जने वने तण्डुलकणानां सम्भवः इति कः उक्तवान् —

(अ) लघुपतनकः (आ) चित्रग्रीवः

(इ) व्याधः (ई) हिरण्यकः ( )

३. विपत्काले कापुरुषस्य लक्षणमस्ति —

(अ) विस्मयः (आ) धैर्यम्

(इ) उत्साहः (ई) प्रतीकारः ( )

४. अल्पानामपि वस्तूनां कार्यसाधिका अस्ति —

(अ) संहतिः (आ) उपयोगः

(इ) अभावः (ई) समभावः ( )

अतिलघूत्तरात्मक-प्रश्नाः

१. वायसस्य नाम किम्?

२. वायसः कम् आयान्तम् अपश्यत्?

३. कः कपोतराजः?

४. कीदृशैः तृणैः मत्तदन्तिनः बध्यन्ते?

निबन्धात्मक-प्रश्नाः

१. कथायां वर्णितं व्याधकृत्यं स्वशब्देषु लिखत।

२. चित्रग्रीवः कपोतान् किम् अवबोधयत्?

३. कपोताः कथं सिद्धिं प्राप्तवन्तः?

४. चित्रग्रीवं अवहेलयन् कपोतः सदर्पं किम् उक्तवान्?

उत्तरमाला

वस्तुनिष्ठ-प्रश्नाः

१. (अ) २. (आ) ३. (अ) ४. (अ)

लघूत्तरात्मक-प्रश्नाः

१. लघुपतनकः २. व्याधम् ३. चित्रग्रीवः ४. गुणत्वमापन्नैः।

व्याकरणप्रश्नाः

१. अधोलिखितेषु धातु-लकार-पुरुष-वचनानां निर्देशं कुरुत-

पदम्	धातुः	लकारः	पुरुषः	वचनम्
निवसन्ति	वस्	लट्	प्रथमः	बहुवचनम्
अपश्यत्	....	....	....	....
दर्शयिष्यति	....	....	....	....
पश्यामि	....	....	....	....

बभूवुः	....	....	....	....
उवाच	....	....	....	....
अकरोत्	....	....	....	....

२. अधो-लिखितेषु पदेषु शब्द-विभक्ति-वचनानां निर्देशं कुरुत —

पदम्	**शब्दः**	**विभक्तिः**	**वचनम्**
तीरे	तीर	सप्तमी	एकवचनम्
पक्षिणः	....	....	....
चन्द्रमसि	....	....	....
तस्मिन्	....	....	....
व्याधेन	....	....	....
वने	....	....	....
सर्वे	....	....	....

३. निम्नलिखितेषु शब्देषु सन्धि-नामनिर्देशसहितं सन्धि-विच्छेदं प्रदर्शयत —

पदम्	**सन्धि-विच्छेदः**	**सन्धिनाम**
कुतोऽत्र	....	....
व्याकुलश्चलितः	....	....
अप्येवम्	....	....
प्रतीकारश्चिन्त्यताम्	....	....
सर्वैरेकचित्तीभूय	....	....
सुदूराज्जालापहारकान्	....	....

४. अधस्तनेषु पदेषु नामनिर्देशसहितम् समासविग्रहो विधेयः —

	पदम्	**समासविग्रहः**	**समासनाम**
उदा.	गोदावरीतीरे	गोदावर्याः तीरे	षष्ठीतत्पुरुषः
	अनिष्टदर्शनम्	....	....
	अनभिमतम्	....	....
	सपरिवारः	....	....
	निर्जनम्	....	....
	मत्तदन्तिनः	....	....
	अविचारितम्	....	....

५. निम्नलिखितेषु शब्देषु प्रकृतिः प्रत्ययश्च विविच्यताम् —

	पदम्	**प्रकृतिः + प्रत्ययः**
उदा.	प्रबुद्धः	प्र बुध् + क्त

जातम्	....
विकीर्य	....
प्रच्छन्नः	....
ईर्ष्यी	....
घृणी	....

६. निम्नलिखितपदानां प्रयोगं स्ववाक्येषु कुरुत–

	पदम्	**वाक्यम्**
उदा.	रात्रौ	बालकाः रात्रौ पठन्ति।
	वायसः	....
	चित्रग्रीवः	....
	व्याधः	....
	असन्तुष्टः	....
	प्रतीकारः	....
	पक्षिणः	....

७. सम्यक् विभक्तिं संयोज्य कोष्ठकगतेन पदेन रिक्तस्थानं पूरयत —

उदा. शाल्मलीतरौ **पक्षिणः** निवसन्ति स्म। (पक्षी)

(अ) अवसन्नायां .... वायसः प्रबुद्धः। (रात्रिः)

(आ) तेन .... जालं विस्तीर्णम्। (व्याधः)

(इ) कपोतराजः तण्डुलकणलुब्धान् .... अकथयत्। (कपोतः)

(ई) .... कपोताः तत्रोपविष्टाः। (सर्व)

(उ) अल्पानामपि .... संहतिः कार्यसाधिका। (वस्तु)

(ऊ) सः व्याधः जालापहारकान् .... अवलोक्य पश्चाद्-धावनम् अकरोत्। (तद्)

तृतीयः पाठः

अस्माकं चिन्तने राष्ट्रस्य अवधारणा अतिप्राचीना विद्यते। वेदेष्वपि '**आ राष्ट्रे राजन्यः**' (यजुर्वेदः), '**वयं राष्ट्रे जागृयाम**' (यजुर्वेदः), '**अहं राष्ट्री संगमनी वसूनाम्**' (ऋग्वेदः) इत्यादिषु बहुषु मन्त्रेषु राष्ट्र-शब्दस्य प्रयोगेन एतत्स्पष्टमस्ति। अस्मदीया राष्ट्रसम्बन्धिनी अवधारणा अर्वाचीना, पश्चिमाच्चागता इति ये मन्यन्ते ते तु वस्तुतः भ्रान्तास्सन्ति।

अस्माकमिदं भारतवर्षमेकं चिरपुरातनं सनातनं च राष्ट्रं वर्तते। किन्त्वत्र ऋषिभिः मुनिभिः कविभिः तत्त्वचिन्तकैश्च केवलं भौतिकं भौगोलिकं राजनैतिकं च घटकमेव राष्ट्रमिति नैव मतम्। राष्ट्रमिति यदुच्यते तदत्रैकं चेतनं सांस्कृतिकं घटकं मतम्। वयमिदं राष्ट्रदेवं मन्यामहे। एतद् वै भारतमस्माकं दृष्टौ न कश्चिद् मृत्पिण्डो वा भूखण्डो वा विद्यते अपितु मातृभूमिरस्ति; यथा किलोक्तमथर्ववेदे– '**माता भूमिः पुत्रोऽहं पृथिव्याः।**' ऋग्वेदेऽपि कथितमस्ति– '**पृथिवी माता द्यौर्मेपिता।**'

मातृभूमिः, पितृभूमिः, पुण्यभूमिः, धर्मभूमिः, कर्मभूमिः, देवभूमिश्च — इत्येवं विविधैः रूपैरुपेतास्ति भुवनमनमोहिनी इयमस्माकं भारतमाता। राष्ट्रसम्बन्धिनः राष्ट्रियतासम्बन्धिनः, राष्ट्रगौरवसम्बन्धिनः, राष्ट्रभक्तिसम्बन्धिनश्च केचन श्लोकाः अस्मिन् पाठे संकलिताः सन्ति।

स्वराष्ट्र-गौरवम्

उत्तरं यत्समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम्।
वर्षं तद्भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः ।। १ ।।

–विष्णुपुराणम्

हिमालयात् समारभ्य यावदिन्दुसरोवरम्।
तं देवनिर्मितं देशं हिन्दुस्थानं प्रचक्षते ।। २ ।।

–बृहस्पत्यागमः

गायन्ति देवाः किल गीतकानि
धन्यास्तु ते भारतभूमिभागे।
स्वर्गापवर्गास्पदमार्गभूते
भवन्ति भूयः पुरुषाः सुरत्वात् ।। ३ ।।

–विष्णुपुराणम्

सम्प्राप्य भारते जन्म सत्कर्मसु पराङ्मुखः।
पीयूष-कलशं हित्वा विषभाण्डमुपाश्रितः ।।४ ।।

–वृहन्नारदीयपुराणम्

एतद्देश – प्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः।
स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः ।।५ ।।

–मनुस्मृतिः

अपि स्वर्णमयी लङ्का न मे लक्ष्मण रोचते।
जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी ।।६ ।।

–अज्ञातम्

राष्ट्रदृष्टिं नमस्यामो राष्ट्रमङ्गलकारिणीम्।
यया विना न पश्यन्ति राष्ट्रं स्वनिकटस्थितम् ।।७ ।।

–अमृतवाग्भवाचार्यः

समानसंस्कृतिमतां यावती पितृ – पुण्यभूः।
तावतीं भुवमावृत्य राष्ट्रमेकं निगद्यते ।।८ ।।

–तदेव

पितृभूत्वं पुण्यभूत्वं द्वयं यस्य न विद्यते।
तस्य स्वत्वं तत्र राष्ट्रे भवितुं न किलार्हति ।।९ ।।

–तदेव

राष्ट्रस्योत्थानपतने राष्ट्रियानवलम्ब्य हि।
भवतस्सर्वदा तस्माच्छिक्षणीयास्तु राष्ट्रियाः ।।१० ।।

–तदेव

विद्या शस्त्रं च शास्त्रं च द्वे विद्ये प्रतिपत्तये।
शस्त्रेण रक्षिते राष्ट्रे शास्त्रचर्चा प्रवर्तते ।।११ ।।

–चाणक्यः

अन्वयः

१. यत् समुद्रस्य उत्तरं हिमाद्रेः च एव दक्षिणं, यत्र भारती (नाम) सन्ततिः, तत् भारतं वर्षं नाम।
२. हिमालयात् समारभ्य इन्दुसरोवरं यावत् (यः देशः स्थितः), देवनिर्मितं तं देशं हिन्दुस्थानं प्रचक्षते।
३. देवाः किल गीतकानि गायन्ति (यत्), धन्याः तु ते पुरुषाः सन्ति (ये) स्वर्गापवर्गास्पदमार्गभूते भारतभूमिभागे सुरत्वात् भूयः भवन्ति।
४. भारते जन्म सम्प्राप्य (अपि यो जनः) सत्कर्मसु पराङ्मुखः (भवति, सः) पीयूष-कलशं हित्वा विषभाण्डम् उपाश्रितः।

५. एतद्देशप्रसूतस्य अग्रजन्मनः सकाशात् पृथिव्यां सर्वमानवाः स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन्।
६. (हे) लक्ष्मण! स्वर्णमयी अपि लङ्का मे न रोचते। जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी (भवति)।
७. राष्ट्रमङ्गलकारिणीं राष्ट्रदृष्टिं नमस्यामः यया विना स्वनिकटस्थितम् (अपि) राष्ट्रं न पश्यन्ति।
८. समानसंस्कृतिमतां (जनानां) यावती पितृपुण्यभूः, तावतीं भुवम् आवृत्य एकं राष्ट्रं निगद्यते।
९. पितृभूत्वं पुण्यभूत्वं (इति) द्वयं यस्य न विद्यते, तस्य तत्र राष्ट्रे स्वत्वं भवितुं न अर्हति किल।
१०. राष्ट्रियान् अवलम्ब्य हि राष्ट्रस्य उत्थान-पतने भवतः, तस्मात् राष्ट्रियाः तु सर्वदा शिक्षणीयाः।
११. शस्त्रं च शास्त्रं च इति द्वे विद्ये प्रतिपत्तये (स्तः)। शस्त्रेण राष्ट्रे रक्षिते (सति) शास्त्रचर्चा प्रवर्तते।

शब्दार्थाः

उत्तरम्- उत्तरस्यां दिशि। **दक्षिणम्**- दक्षिणस्यां दिशि। **भारती**- भारतीयः। **इन्दुसरोवरम्**- हिन्द महासागर इति। **देवनिर्मितम्**- देवैः निर्मितम्=रचितम्। **प्रचक्षते**- कथ्यते। **गीतकानि**- गीतानि। **स्वर्गापवर्गास्पदमार्गभूते**- स्वर्गस्य अपवर्गस्य= मोक्षस्य च यत् आस्पदं= स्थानं तस्य मार्गभूते=मार्गस्वरूपे। **भारतभूमिभागे**- भारतस्य भू-भागे। **सम्प्राप्य**- लब्ध्वा। **सत्कर्मसु**- सत्कर्मणां विषये। **पराङ्मुखः**- विमुखः, प्रतिकूलः, उपेक्षायुक्तः। **पीयूष-कलशम्**- अमृत-कुम्भम्। **हित्वा**- त्यक्त्वा। **विषभाण्डम्**- विषपात्रम्, विषकुम्भम्। **उपाश्रितः**- आश्रयं प्राप्तः, स्वीकृतवान्। **एतद्देशप्रसूतस्य**- अस्मिन् देशे जातस्य। **अग्रजन्मनः**- श्रेष्ठजनानाम्। **सकाशात्**- सामीप्यात्, पार्श्वात्। **स्वं स्वं चरित्रम्**- स्वस्य निमित्तं योग्यं चरित्रं (गुणव्यवहारादीन्)। **शिक्षेरन्**- शिक्षां प्राप्नुयुः। **न मे रोचते**- मह्यं रामाय नहि रोचते। **गरीयसी**- गुरुतरा, तदपेक्षया महत्त्वपूर्णा। **नमस्यामः**- नमस्कुर्मः। **यावती**- यावत्पर्यन्ता, जितनी। **तावतीम्**- तावत्पर्यन्ताम्, उतनी। **भुवम्**- धरित्रीम्। **आवृत्य**- आवरणं कृत्वा। **निगद्यते**- कथ्यते। **पितृभूत्वम्**- पितृभूमेः भावः, इयं मे पितृभूमिरस्तीति भावः। **मातृभूत्वम्**- मातृभूमेः भावः। **स्वत्वम्**- स्वामित्वम्, स्वामित्वाधिकारः, स्वता। **उत्थानपतने**- उत्थानं च पतनं च। **राष्ट्रियान्**- राष्ट्रनिवासिनः, राष्ट्रस्य अङ्गभूतान् घटकान्। **अवलम्ब्य**- आश्रित्य। **शिक्षणीयाः**- शिक्षयितुं योग्याः। **प्रतिपत्तये**- प्राप्तये, ज्ञानाय। **रक्षिते राष्ट्रे**- राष्ट्रे सुरक्षिते सति।

सन्धिविच्छेदः

हिमाद्रेश्चैव- हिम+अद्रेः+च+एव। **धन्यास्तु**- धन्याः+तु। **जन्मभूमिश्च**- जन्मभूमिः+च। **किलार्हति**- किल+अर्हति। **राष्ट्रस्योत्थानपतने**- राष्ट्रस्य+उत्थानपतने। **भवतस्सर्वदा**- भवतः+सर्वदा। **तस्माच्छिक्षणीयास्तु**- तस्मात्+शिक्षणीयाः+तु।

अभ्यास-प्रश्नाः

वस्तुनिष्ठ-प्रश्नाः

१. भारतवर्षस्य उत्तरस्यां दिशि वर्तते —

(अ) हिमाद्रिः/हिमालयः (आ) विन्ध्याचलः
(इ) समुद्रः/इन्दुसरोवरः (ई) गंगासागरः ( )

२. गायन्ति देवाः किल गीतकानि - इत्ययं श्लोकः कस्माद् ग्रन्थाद् उद्धृतः —

(अ) विष्णुपुराणात् (आ) ऋग्वेदात्
(इ) रामायणात् (ई) वृहन्नारदीयपुराणात् ( )

३. ''अपि स्वर्णमयी लंका'' इत्यादौ कः कं प्रति ब्रूते —

(अ) लक्ष्मणः रामं प्रति (आ) रामः लक्ष्मणं प्रति
(इ) रामः हनुमन्तं प्रति (ई) राम-लक्ष्मणौ सीतां प्रति ( )

४. समानसंस्कृतिमतां जनानां पितृपुण्यभूः किं निगद्यते —

(अ) एकं राष्ट्रम् (आ) एकं राज्यम्
(इ) एको भूखण्डः (ई) पितृभूः पुण्यभूः च ( )

५. राष्ट्रस्य उत्थान-पतनयोः अवलम्बः कः वर्तते —

(अ) राष्ट्रस्य शत्रवः (आ) राष्ट्रियाः
(इ) अराष्ट्रियाः (ई) राष्ट्रस्य मित्राणि ( )

लघूत्तरात्मक-प्रश्नाः

१. अधोलिखित-प्रश्नानाम् उत्तराणि दीयन्ताम् —

(क) भारते जन्म लब्ध्वा अपि यो जनः सत्कर्म-पराङ्मुखः भवति, स किं त्यक्त्वा किं प्राप्तुमिच्छति?
(ख) विद्यायाः प्रकारद्वयं किमस्ति?
(ग) पृथिव्यां सर्वमानवाः स्वं स्वं चरित्रं कस्य सकाशात् शिक्षेरन्?
(घ) स्वर्गादपि का गरीयसी?
(ङ) कया विना स्वनिकटस्थमपि राष्ट्रं जनाः न पश्यन्ति?
(च) राष्ट्रे कस्य स्वत्वं न भवितुं शक्नोति?
(छ) शास्त्रचर्चा कदा प्रवर्तते?

२. 'क'-खण्डं 'ख'-खण्डेन सह योजयन्तु —

क	ख
१. भारतम्	राष्ट्रियः
२. राष्ट्रम्	हिमाद्रिः

३. विद्या	भारती
४. हिमालयः	शस्त्रं शास्त्रं च
५. यावती	तस्य
६. यस्य	तावती

३. अधस्तनपदानां विलोमपदानि पाठात् चित्वा लिखन्तु —

१. उत्तरम्	....
२. लघीयसी	....
३. अप्राप्य	....
४. उत्थानम्	....
५. मरणम्	....
६. अनवलम्ब्य	....
७. अनावृत्य	....

४. अधस्तन-वाक्येषु स्थूलपदमाधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुर्वन्तु —

१. **हिमालयाद्** समारभ्य इन्दुसरोवरं यावत्।

२. धन्यास्तु **ते** सन्ति।

३. **मे** न रोचते।

४. **शस्त्रेण** रक्षिते राष्ट्रे **शास्त्रचर्चा** प्रवर्तते।

५. **जन्मभूमिः** स्वर्गादपि गरीयसी।

निबन्धात्मक-प्रश्नाः

१. भारतवर्षस्य भौगोलिक-स्थितिं पठित-श्लोकाधारेण वर्णयन्तु।

२. पठितश्लोकमाधृत्य राष्ट्रस्य परिभाषां लिखन्तु।

३. ''एतद्देशप्रसूतस्य..... सर्वमानवाः'' इति पद्यं हिन्दीभाषया अनूद्यताम्।

४. भारतवर्षस्य प्रशंसायाम् एकं पद्यं लिख्यताम्।

उत्तरमाला

वस्तुनिष्ठप्रश्नाः

१. (अ) २. (अ) ३. (आ) ४. (अ) ५. (आ)

व्याकरणात्मक-प्रश्नाः

१. अधोलिखितपदेषु सन्धिविच्छेदं कृत्वा सन्धेः नामोल्लेखः करणीयः —

पदम्	विच्छेदः	सन्धि
१. चैव	....	....
२. धन्यास्तु	....	....

३. भवतस्सर्वदा	....	....
४. जन्मभूमिश्च	....	....
५. भारतं नाम	....	....

२. निम्नलिखितेषु पदेषु प्रत्यय-निर्देशः करणीयः —

पदम्	**प्रत्ययः**
१. पितृभूत्वम्	पितृभू+...........
२. पुण्यभूत्वम्	पुण्यभू+...........
३. स्वत्वम्	स्व+...........
४. शिक्षणीयाः	शिक्ष्+...........
५. आवृत्य	आ+वृत्+...........
६. भवितुम्	भू+...........
७. अवलम्ब्य	अव+लम्ब्+...........
८. हित्वा	हा+...........
९. गरीयसी	गुरु+ईयसुन्=गरीयस्+...........
१०. संस्कृतिमताम्	संस्कृति+...........

३. अधोलिखितानां समस्त-पदानां समास-विग्रहः करणीयः —

समस्तपदम्	**विग्रहः**
१. हिमाद्रिः	....
२. देवनिर्मितम्	....
३. विषभाण्डम्	....
४. उत्थान-पतने	....
५ शास्त्रचर्चा	....

४. अधोलिखितेषु पदेषु मूलशब्द-विभक्ति-वचनानां निर्देशः करणीयः —

पदम्	**शब्दः**	**विभक्तिः**	**वचनम्**
१. समुद्रस्य	....	....	....
२. हिमाद्रेः	....	....	....
३. हिमालयात्	....	....	....
४. देशम्	....	....	....
५. पुरुषाः	....	....	....
६. प्रसूतस्य	....	....	....
७. सकाशात्	....	....	....
८. दृष्टिम्	....	....	....

९. यया	....	....	....
१०. यस्य	....	....	....
११. तस्य	....	....	....
१२. राष्ट्रे	....	....	....
१३. राष्ट्रियान्	....	....	....
१४. विद्ये	....	....	....
१५. शस्त्रेण	....	....	....

५. निम्नलिखितेषु पदेषु धातु-लकार-पुरुष-वचनानां निर्देशं कुर्वन्तु —

पदम्	**धातुः**	**लकारः**	**पुरुषः**	**वचनम्**
१. गायन्ति	....	....	....	....
२. भवन्ति	....	....	....	....
३. रोचते	....	....	....	....
४. पश्यन्ति	....	....	....	....
५. विद्यते	....	....	....	....
६. अर्हति	....	....	....	....
७. भवतः	....	....	....	....
८. प्रवर्तते	....	....	....	....

६. अधोलिखित-पदेषु यथानिर्देशं रूपपरिवर्तनं कृत्वा लिखन्तु —

१. समुद्रस्य (सप्तमीविभक्तिः, बहुवचनम्) ....
२. गायन्ति (लोट्, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्) ....
३. राष्ट्रम् (षष्ठी विभक्तिः, बहुवचनम्) ....
४. भारते (षष्ठी विभक्तिः, एकवचनम्) ....
५. रोचते (लट्, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्) ....
६. भवन्ति (लृट्, उत्तमपुरुषः, एकवचनम्) ....

७. निम्नोक्तेषु एकैकं पदमाश्रित्य वाक्यनिर्माणं कुर्वन्तु —

१. यत्र ....
२. गायन्ति ....
३. चरित्रम् ....
४. विना ....
५. रोचते ....
६. सम्प्राप्य ....
७. यावती ....

८. उदाहरण-वाक्यमनुसृत्य वाच्यपरिवर्तनं कुर्वन्तु —

कर्मवाच्यम्	**कर्तृवाच्यम्**
सज्जनेन धेनुः रक्ष्यते।	सज्जनः धेनुं रक्षति।
१. देवैः भारतस्य गीतानि गीयन्ते।	....
२. अस्माभिः देशः प्रणम्यते।	....
३. पुण्यात्मना भारते जन्म लभ्यते।	....
४. राष्ट्रभक्तेन राष्ट्रं पूज्यते स्वकर्मणा।	....
५. मया माता वन्द्यते।	....

प्रयोगात्मक-कार्यम्

'गायन्ति देवाः' इति पद्यस्य सस्वर-वाचनं कुतश्चिद् अभ्यस्य कुर्वन्तु।

चतुर्थः पाठः

'अभिज्ञानशाकुन्तलम्' न केवलं महाकविकालिदासस्य एव अपितु संस्कृतसाहित्यस्यापि सर्वश्रेष्ठा रचना अस्ति। यथा च केनापि कविना कथितम्–

'काव्येषु नाटकं रम्यं, तत्र रम्या शकुन्तला।'

प्रस्तुतनाट्यांशः शाकुन्तलस्य सप्तमाङ्कात् उद्धृतः सम्पादितांश अस्ति। दानवैः सह कृते युद्धे इन्द्रस्य विजयानन्तरं इन्द्रपुरी-अमरावतीतः प्रत्यागच्छन् राजा दुष्यन्तः मार्गे महर्षिमारीचस्य आश्रमे विश्रामं करोति। तत्र बालकस्य सर्वदमनस्य सिंहशिशुक्रीडां व्यवहारचञ्चलतां च दृष्ट्वा तस्य मनसि बालकं प्रति स्वाभाविकम् आकर्षणम् उत्पन्नं भवति। शनैः शनैः, वार्तालाप प्रसंगेन तस्य विश्वासः भवति यत् सर्वदमनः तस्य पुत्र एव। इत्थं कविना अस्मिन् दृश्ये बालकस्य चापल्यं दुष्यन्तस्य च वात्सल्यम् अतीव मनमोहकतया वर्णितम् अस्ति।

जृम्भस्व सिंह! दन्तांस्ते गणयिष्ये

(नेपथ्ये)

मा खलु चापलं कुरु। कथं गत एवात्मनः प्रकृतिम्?

राजा - (कर्णं दत्वा) अभूमिः इयम् अविनयस्य। को नु खल्वेषः निषिध्यते? (शब्दानुसारेण अवलोक्य) (सविस्मयम्) अये, को नु खलु अयम् अनुबध्यमानः तपस्विनीभ्याम् अबालसत्त्वो बालः?

अर्धपीतस्तनं मातुरामर्दक्लिष्टकेसरम्।
प्रक्रीडितुं सिंहशिशुं बलात्कारेण कर्षति॥

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टकर्मा तपस्विनीभ्यां सह बालः)

बालः - जृम्भस्व सिंह! दन्तांस्ते गणयिष्ये।

प्रथमा - अविनीत, किं नोऽपत्यनिर्विशेषाणि सत्त्वानि विप्रकरोषि? हन्त, वर्धते ते संरम्भः। स्थाने खलु ऋषिजनेन सर्वदमन इति कृतनामधेयोऽसि।

द्वितीया - एषा खलु केसरिणी त्वां लङ्घयिष्यति यदि तस्याः पुत्रकं न मुञ्चसि।

बालः - (सस्मितम्) अहो, बलीयः खलु भीतोऽस्मि! (इत्यधरं दर्शयति)

प्रथमा - वत्स एनं बालमृगेन्द्रं मुञ्च। अपरं ते क्रीडनकं दास्यामि।

बालः - कुत्र? देह्येतत्। (इति हस्तं प्रसारयति)

द्वितीया - सुव्रते, न शक्य एष वाचामात्रेण विरमयितुम्। गच्छ त्वम् मदीये उटजे मार्कण्डेयस्य ऋषिकुमारस्य वर्णचित्रितो मृत्तिकामयूरस्तिष्ठति, तमस्योपहर।

प्रथमा - तथा। (इति निष्क्रान्ता)

बालः - अनेनैव तावत् क्रीडयिष्यामि। (इति तापसीं विलोक्य हसति)

तापसी - भवतु, न मामयं गणयति। (पार्श्वमवलोक्य) कोऽत्र ऋषिकुमाराणाम्? (राजानमवलोक्य) भद्रमुख, एहि तावत्! मोचयानेन डिम्भलीलया बाध्यमानं बालमृगेन्द्रम्!

राजा - उपगम्य। (सस्मितम्) अयि भो महर्षिपुत्र!

तापसी - भद्रमुख! न खल्वयमृषिकुमारः।

राजा - आकारसदृशं चेष्टितमेवास्य कथयति। स्थान-प्रत्ययात्तु वयमेवंतर्किणः।

(इति यथाभ्यर्थितमनुतिष्ठति)

राजा - (बालकमुपलालयन्) न चेन्मुनिकुमारोऽयम्, अथ कोऽस्य व्यपदेशः?

तापसी - पुरुवंशः।

राजा - (आत्मगतम्) कथमेकान्वयो मम? (प्रकाशम्) न पुनरात्मगत्या मानुषाणामेष विषयः।

तापसी - यथा भद्रमुखो भणति। अप्सरःसंबन्धेनास्य जनन्यत्र देवगुरोस्तपोवने प्रसूता।

राजा - (अपवार्य) हन्त, द्वितीयमिदमाशाजननम्। (प्रकाशम्) अथ सा तत्रभवती किमाख्यस्य राजर्षेः पत्नी?

तापसी - कस्तस्य धर्मदारपरित्यागिनो नाम संकीर्तयितुं चिन्तयिष्यति?

राजा - (स्वगतम्) इयं खलु कथा मामेव लक्ष्यीकरोति। यदि तावदस्य शिशोर्मातरं नामतः पृच्छामि? अथवा अनार्यः परदारव्यवहारः।

(प्रविश्य मृण्मयूरहस्ता)

तापसी - सर्वदमन, शकुन्तलावण्यं प्रेक्षस्व!

बालः - (सदृष्टिक्षेपम्) कुत्र वा मम माता?

उभे - नाम सादृश्येन वञ्चितो मातृवत्सलः।

द्वितीया - वत्स, अस्य मृत्तिकामयूरस्य रम्यत्वं पश्येति भणितोऽसि।

राजा - (आत्मगतम्) किं वा शकुन्तलेत्यस्य मातुराख्या। सन्ति पुनर्नामधेयसादृश्यानि।

बालः - मातः! रोचते मे एष भद्रमयूरः। (इति क्रीडनकमादत्ते)

प्रथमा - (विलोक्य, सोद्वेगम्) अहो, रक्षाकरण्डकमस्य मणिबन्धे न दृश्यते।

राजा - अलमावेगेन। नन्विदमस्य सिंहशावकविमर्दात् परिभ्रष्टम्। (इत्यादातुमिच्छति)

उभे - मा खल्वेतदवलम्ब्य! कथं? गृहीतमनेन? (इति विस्मयाद् परस्परमवलोकयतः।)

राजा - किमर्थं प्रतिषिद्धाः स्मः?

प्रथमा - शृणोतु महाराजः! एषाऽपराजिता नामौषधिरस्य जातकर्मसमये भगवता मारीचेन दत्ता। एतां किल मातापितरावात्मानं च वर्जयित्वाऽपरो भूमिपतितां न गृह्णाति।

राजा – अथ गृह्णाति?

प्रथमा – ततस्तं सर्पो भूत्वा दशति।

राजा – भवतीभ्यां कदाचिदस्याः प्रत्यक्षीकृता विक्रिया?

उभे – अनेकशः।

राजा – (सहर्षम् आत्मगतम्) कथमिव सम्पूर्णमपि मे मनोरथं नाभिनन्दामि? (इति बालं परिष्वजते।)

बालः – मुञ्च माम्। यावन्मातुः सकाशं गमिष्यामि।

राजा – पुत्रक, मया सहैव मातरमभिनन्द्रिष्यसि।

बालः – मम खलु तातो दुष्यन्तः। न त्वम्।

राजा – (सस्मितम्) एष विवाद एव प्रत्याययति।

पदच्छेदः

अभूमिरियमविनयस्य–अभूमिः+इयम्+अविनयस्य, **मातुरामर्दक्लिष्टकेसरम्**– मातुः+आमर्द+क्लिष्ट+ केसरम्, **नोऽपत्यनिर्विशेषाणि**– नः+अपत्य+निर्विशेषाणि, **मृत्तिकामयूरस्तिष्ठति**– मृत्तिका+मयूरः+तिष्ठति, **तमस्योपहर**– तम्+अस्य+उपहर, **मामयं**– माम्+अयम्, **पार्श्वमवलोक्य**– पार्श्वम्+अवलोक्य, **खल्वयमृषिकुमारः**– खलु+अयम्+ऋषिकुमारः, **चेष्टितमेवास्य**– चेष्टितम्+एव+अस्य, **प्रत्ययात्तु**– प्रत्ययात्+तु, **यथाभ्यर्थितमनुतिष्ठति**– यथा+अभ्यर्थितम्+अनुतिष्ठति, **चेन्मुनिकुमारोऽयम्**– चेत्+मुनिकुमारः+अयम्, **कथमेकान्वयो**– कथम्+एक+अन्वयः, **अप्सरःसम्बन्धेनास्य**– अप्सरः+सम्बन्धेन+अस्य, **द्वितीयमिदमाशाजननम्**– द्वितीयम्+इदम्+आशाजननम्, **किमाख्यस्य**– किम्+आख्यस्य, **शकुन्तलेत्यस्य**– शकुन्तला+इति+अस्य, **क्रीडनकमादत्ते**– क्रीडनकम्+आदत्ते, **अलमावेगेन**– अलम्+आवेगेन, **नन्विदमस्य**– ननु+इदम्+अस्य, **इत्यादातुमिच्छति**– इति+आदातुम्+इच्छति, **खल्वेतदवलम्ब्य**– खलु+एतद्+अवलम्ब्य, **ततस्तं**– ततः+तम्, **कदाचिदस्याः** – कदाचिद्+अस्याः।

सन्धि-विच्छेदः

खल्वेषः– खलु+एषः, **दन्तांस्ते**– दन्तान्+ते, **भीतोऽस्मि**– भीतः+अस्मि, **इत्यधरं**– इति+अधरम्, **देह्येतत्**– देहि+एतत्, **मार्कण्डेयस्यर्षिकुमारस्य**– मार्कण्डेयस्य+ऋषिकुमारस्य, **अनेनैव**– अनेन+एव, **मोचयानेन**– मोचय+अनेन, **कोऽस्य**– कः+अस्य, **जनन्यत्र**– जननी+अत्र, **देवगुरोस्तपोवने**– देवगुरोः+तपोवने, **कस्तस्य**– कः+तस्य, **पश्येति**– पश्य+इति, **मातुराख्या**– मातुः+आख्या, **नामौषधिरस्य**– नाम+औषधिः+अस्य, **मातापितरावात्मानम्**– मातापितरौ+आत्मानम्, **सहैव**– सह+एव।

समासः

अर्धपीतस्तनम्– अर्धम् असम्पूर्णं पीतः स्तनः येन स, तम्, **आमर्दक्लिष्टकेसरम्**– आमर्देन बलाद् आकर्षणजनितावेगेन क्लिष्टा इतस्ततः विक्षिप्ताः केसराः स्कन्धबालाः यस्य तम्, **सिंहशिशुं**– सिंहस्य

शिशुः तम्।

कठिन-शब्दार्थाः

मा — न। **चापलम्** — चञ्चलताम्। **प्रकृतिम्** — स्वभावम्। **अभूमिः**- अनुचितं स्थानम्। **अविनयस्य** — चञ्चलतायाः। **निषिध्यते** — निवार्यते। **अवलोक्य** — दृष्ट्वा, **सविस्मयम्** — आश्चर्येण सह। **अनुबध्यमानः** — अनुसरणं कृत्वा अवरुध्यमानः। **अबालसत्वः** — असाधारण-शक्तिसम्पन्नः। **अर्धपीतस्तनम्** — येन स्वमातुः दुग्धम् अर्धम् एव पीतम्। **आमर्दक्लिष्टकेसरम्** — आकर्षणेन अस्तव्यस्त-केशम्। **बलात्कारेण** — बलपूर्वकम्। **कर्षति** — आकर्षति/खींचता है। **यथानिर्दिष्टकर्मा** — पूर्वोक्त-कार्य-संलग्नः। **अविनीत** — विनयरहित। **नः** — अस्माकम्। **अपत्यनिर्विशेषाणि** — सन्तानतुल्यानि। **सत्वानि** — प्राणिनः, **विप्रकरोषि**— तुदसि (परेशान कर रहे हो)। **हन्त** — ओह (अव्यय)। **संरम्भः** — क्रोधः। **स्थाने** — उचितमेव। **कृतनामधेयः** — नामयुक्तः। **केसरिणी** — सिंही। **लङ्घयिष्यति** — आक्रमणं करिष्यति। **मुञ्चसि**- त्यजसि। **बलीयः** — अत्यधिकम्। **अधरम्** — ओष्ठम्। **बालमृगेन्द्रम्** — सिंहशिशुम्। **शक्यः** — समर्थः। **वाचामात्रेण** — वाणीमात्रेण। **मदीये** — मम। **उटजे** — कुटीरे। **उपहर** — आनय। **पार्श्वम्** — निकटम्। **एहि** — आगच्छ। **डिम्भलीलया** — बालक्रीडया। **बाध्यमानम्** — पीड्यमानम्। **चेष्टितम्** — क्रियाकलापम्। **स्थानप्रत्ययात्** — स्थानस्य विश्वासात्। **तर्किणः** - चिन्तयन्तः। **यथाभ्यर्थितम्** — यथा-इच्छितम्। **अनुतिष्ठति** — करोति। **चेत्** — यदि। **व्यपदेशः** — वंशः। **अन्वयः** — वंशः, **आत्मगत्या** — स्वेच्छया। **विषयः** — देशः, स्थानम्। **अपवार्य** — मुखम् अपसार्य। **आशाजननम्** — आशाप्रदम्। **किमाख्यस्य** — किं नाम्नः। **धर्मदारपरित्यागिनः** — धर्मपत्न्याः परित्यागिनः। **संकीर्तयितुम्** — उच्चारयितुम्। **अनार्यः** - अशिष्टाचारः, **परदारव्यवहारः** — परस्त्रीचर्चा। **शकुन्तलावण्यम्** — पक्षिणः सौन्दर्यम्। **रम्यत्वम्** — सौन्दर्यम्। **मातुराख्या** — मातुः नाम। **नामधेयसादृश्यानि** — नाम्नःसमानताः। **आदत्ते** — गृह्णाति। **रक्षाकरण्डकम्** — रक्षार्थम् अभिमन्त्रितम् औषधि-सूत्रम्। **परिभ्रष्टम्** — पतितम्। **आदातुम्** — उत्थापयितुम्। **जातकर्मसमये** — संस्कारविशेषसमये। **वर्जयित्वा** — त्यक्त्वा। **विक्रिया** — प्रतिक्रिया। **अनेकशः** — अनेकवारम्। **परिष्वजते** — आलिङ्गनं करोति। **सकाशम्** — निकटम्। **प्रत्याययति** — विश्वासमुत्पादयति।

अभ्यास-प्रश्नाः

वस्तुनिष्ठ-प्रश्नाः

१. बालकः सिंहशिशोः किं गणयितुम् इच्छति —

(क) केशान् (ख) नखान्
(ग) दन्तान् (घ) पादान् ( )

२. बालकस्य किं नाम आसीत्?

(क) रिपुदमनः (ख) दुष्टदमनः
(ग) अरिदमनः (घ) सर्वदमनः ( )

३. तापसी कस्य क्रीडनकम् आनेतुं गच्छति —

(क) मारीचस्य (ख) सर्वदमनस्य

(ग) मार्कण्डेयस्य (घ) दुष्यन्तस्य

४. जातकर्मसमये कः बालकाय अपराजिता-नामौषधिं ददाति?

(क) दुष्यन्तः (ख) मारीचः

(ग) शकुन्तला (घ) मार्कण्डेयः ( )

५. तापसी केन पदार्थेन निर्मितं मयूरम् आनयति?

(क) स्वर्णनिर्मितम् (ख) ताम्रनिर्मितम्

(ग) काष्ठनिर्मितम् (घ) मृत्तिकानिर्मितम् ( )

लघूत्तरात्मक-प्रश्नाः

१. बालकः कस्य वंशस्य आसीत्?

२. सर्वदमनस्य मणिबन्धे किम् आबद्धम् आसीत्?

३. बालकस्य पितुः किं नाम आसीत्?

४. बालकः सर्वदमनः कस्य सकाशं गन्तुम् इच्छति?

निबन्धात्मक-प्रश्नाः

१. 'अनार्यः परदारव्यवहारः' इति सूक्तिं स्पष्टीकुरुत।

२. बालकस्य सर्वदमनस्य रक्षाकरण्डकस्य कीदृशी विशेषता आसीत्?

उत्तरमाला

वस्तुनिष्ठ-प्रश्नाः

१. (ग) २. (घ) ३. (ग) ४. (ख) ५. (घ)

लघूत्तरात्मक-प्रश्नाः

१. पुरुवंशस्य २. रक्षाकरण्डकम् ३. दुष्यन्तः ४. मातुः सकाशम्।

व्याकरणात्मक-प्रश्नाः

१. निम्नलिखितानां पदानां सन्धिं कुरुत —

(क) खलु+अयम् ....

(ख) कः+अस्य ....

(ग) एक+अन्वयः ....

(घ) मृग+इन्द्रम् ....

(ङ) सह+एव ....

२. निम्नलिखितानां पदानां प्रकृति-प्रत्ययं निर्दिशत —

पदम्	**प्रकृतिः**	+	**प्रत्ययः**
(क) रम्यत्वम्	....	+	....
(ख) केसरिणी	....	+	....
(ग) जनता	....	+	....
(घ) अपराजिता	....	+	....

३. निम्नलिखितानां पदानां वाक्ये प्रयोगं कुरुत —

(क) बालः	....
(ख) अपत्यः	....
(ग) विषयः (देशः)	....
(घ) सर्पः	....

४. निम्नलिखितानां पदानां समासः विधेयः —

विग्रहः	**समस्त पदम्**
(क) माता च पिता च	....
(ख) रामश्च कृष्णश्च	....
(ग) राजा चासौ ऋषिः च	....
(घ) उद्वेगेन सहितम्	....

पञ्चमः पाठः

प्रहेलिकां को न जानाति ! कं वा जनं नाकर्षयति मनोविनोदकारिणी प्रहेलिका ! एषा खलु मनोरञ्जनस्य प्राचीना विधा वर्तते। प्रहेलिका, प्रह्वलिका, उक्ति-वैचित्र्यं, वाक्केलिः इत्यादयः पर्यायशब्दाः सन्ति। प्रायशः विश्वस्य सर्वासु भाषासु प्रहेलिका प्रचलति। आंग्ल-भाषायां प्रहेलिकायाः कृते Puzzle, Riddle इत्यादि-शब्दप्रयोगः प्रसिद्धः।

प्रहेलिकायां प्रश्नः भवति, यस्य उत्तरं श्रोत्रा अन्वेषणीयं भवति। प्रहेलिका द्विविधा भवति - स्वपदोत्तर-प्रहेलिका, अस्वपदोत्तर-प्रहेलिका चेति। स्वपदोत्तर-प्रहेलिकायां पृष्टस्य प्रश्नस्य उत्तरं प्रहेलिकायाः पदेषु एव क्वचित् निहितं भवति। अस्वपदोत्तर-प्रहेलिकायां तु उत्तरं बहिरेव, न तु पदेषु निविष्टम्। प्रहेलिकासु या चमत्कृतिः दृश्यते सा कदाचित् श्लेष-यमकाद्यलंकारमाध्यमेन कदाचित् च सन्धि-समासादिमाध्यमेन उत्पाद्यते।

प्रहेलिकाः न केवलं मनोविनोद-कारिकाः अपितु बौद्धिक-व्यायाम-साधिकाः सन्ति। इयं शाब्दी-क्रीडा अपि, बौद्धिक-क्रीडा चापि विद्यते। संस्कृत-कवयः प्रहेलिका-परम्परां संवर्धितवन्तः। अस्मिन् पाठे काश्चन प्रसिद्धाः प्रहेलिकाः विविधेभ्यः ग्रन्थेभ्यः समाकृष्य प्रस्तूयन्ते। आगम्यतां, पठ्यताम्, आस्वाद्यताम् !

वाक्केलिः

कस्तूरी जायते कस्मात्, को हन्ति करिणां कुलम्।
किं कुर्यात् कातरो युद्धे, मृगात् सिंहः पलायते ।।१।।

भोजनान्ते च किं पेयं, जयन्तः कस्य वै सुतः।
कथं विष्णुपदं प्रोक्तं, तक्रं शक्रस्य दुर्लभम् ।।२।।

रवेः कवेः किं समरस्य सारं,
कृषेर्भयं किं किमदन्ति भृङ्गाः।
सदा भयं चाप्यभयञ्च केषां,
भागीरथीतीरसमाश्रितानाम् ।।३।।

सीमन्तिनीषु का शान्ता, राजा कोऽभूद्गुणोत्तमः।
विद्वद्भिः का सदा वन्द्या, अत्रैवोक्तं न बुध्यते ।।४।।

पानीयं पातुमिच्छामि, त्वत्तः कमललोचने।
यदि दास्यसि नेच्छामि, न दास्यसि पिबाम्यहम् ।।५।।

कं संजघान कृष्णः, का शीतलवाहिनी गङ्गा।
के दारपोषणरताः कं बलवन्तं न बाधते शीतम् ।।६।।

केशवं पतितं दृष्ट्वा, द्रोणः हर्षमुपागतः।
रुदन्ति कौरवाः सर्वे, हा! हा! केशव केशव ।।७।।

अपदो दूरगामी च, साक्षरो न च पण्डितः।
अमुखः स्फुटवक्ता च, यो जानाति स पण्डितः ।।८।।

वृक्षाग्रवासी न च पक्षिराजः,
त्रिनेत्रधारी न च शूलपाणिः।
त्वग्वस्त्रधारी न च सिद्धयोगी,
जलं च बिभ्रन्न घटो न मेघः ।।९।।

नन्दामि मेघान् गगनेऽवलोक्य,
नृत्यामि गायामि भवामि तुष्टः।
नाहं कृषिज्ञः पथिकोऽपि नाहं,
वदन्तु विज्ञाः मम नामधेयम् ।।१०।।

अन्वयः

१. कस्तूरी कस्मात् जायते? करिणां कुलं कः हन्ति? कातरः युद्धे किं कुर्यात्? मृगात् सिंहः पलायते।
२. भोजनान्ते च किं पेयम्? जयन्तः वै कस्य सुतः? विष्णुपदं कथं प्रोक्तम्? तक्रं शक्रस्य दुर्लभम्।
३. रवेः कवेः समरस्य (च) सारं किम्? कृषेः भयं किम्? भृङ्गाः किम् अदन्ति? केषां च सदा भयम्? केषां च सदा अपि अभयम्? भागीरथीतीरसमाश्रितानाम्।
४. सीमन्तिनीषु शान्ता का? गुणोत्तमः राजा कः अभूत्? विद्वद्भिः सदा का वन्द्या? अत्र एव उक्तं (उत्तरं) न बुध्यते।
५. (हे) कमललोचने! त्वत्तः पानीयं पातुम् इच्छामि। यदि दास्यसि (वितरिष्यसि, दासी+असि), न इच्छामि। (यदि) न दास्यसि (न वितरिष्यसि, न दासी+असि), अहं पिबामि।
६. कृष्णः कं संजघान? शीतलवाहिनी गङ्गा का (अस्ति)? दार-पोषण-रताः के (सन्ति)? कं बलवन्तं शीतं न बाधते?
७. केशवं पतितं दृष्ट्वा द्रोणः हर्षम् उपागतः। कौरवाः सर्वे रुदन्ति, हा केशव! हा केशव!

८. स्पष्टम्।

९. स्पष्टम्।

१०. गगने मेघान् अवलोक्य (अहं) नन्दामि, नृत्यामि, गायामि, तुष्टः (च) भवामि। न अहं कृषिज्ञः, अहं पथिकः अपि न। विज्ञाः मम नामधेयं वदन्तु!

शब्दार्थाः

कस्तूरी- सुगन्धितः द्रव्यविशेषः। **कस्मात्**- कुतः (किससे, कहाँ से)। **जायते**- उत्पद्यते (उत्पन्न होती है)। **करिणाम् कुलम्**- गजानां वंशम् (हस्ति-कुलम्)। **कातरः**- कापुरुषः, भयभीतः (कायर, डरपोक)। **पलायते**- पलायनं करोति, धावति (भाग जाता है)। **भोजनान्ते**- भोजनस्य अन्ते (खाने के बाद)। **पेयम्**- पातव्यम् (पीना चाहिये)। **जयन्तः**- इन्द्रस्य पुत्रः। **सुतः**- आत्मजः, पुत्रः। **विष्णुपदम्**- विष्णोः पदम् (विष्णु का पद)। **प्रोक्तम्**- कथितम् (कहा गया है)। **तक्रम्**- दधि-निर्मितम् पेयम् (छाछ, मट्ठा)। **शक्रस्य**- इन्द्रस्य। **दुर्लभम्**- दुष्प्राप्यम् । **समरस्य**- युद्धस्य। **भृङ्गाः**- भ्रमराः। **अदन्ति**- खादन्ति। **सीमन्तिनीषु**- स्त्रीषु। **अभूत्**- अभवत्। **वन्द्या**- वन्दनीया। **अत्रैवोक्तम्**- अस्मिन् एव श्लोके कथितम्। **बुध्यते**- ज्ञायते। **पानीयम्**- जलम्। **त्वत्तः**- तव हस्ताद्। **दास्यसि**- वितरिष्यसि, तुम दोगी/पिलाओगी अथवा दास्यसि (दासी+असि)-तुम दासी हो। **संजघान**- हतवान्। **वाहिनी**- नदी। **दारपोषणरताः**- दाराणां (पत्नीनां बालानां च) पोषणे लग्नाः। पत्नियों के भरण-पोषण में लगे हुए। **बलवन्तम्**- बलशालिनम् **बाधते**- पीडयति। **केशवम्**- वासुदेवम् अथवा के=जले शवम्=मृतशरीरम्। **द्रोणः**- द्रोणाचार्यः अथवा शवभक्षकः काकः। **हर्षमुपागतः**- (हर्षम् उपागतः)- हर्षं प्राप्तः, हृष्टः। **रुदन्ति**- रोदनं कुर्वन्ति। **कौरवाः**- दुर्योधन-दुश्शासनादयः अथवा शृगालाः। **केशव**- हे वासुदेव! अथवा के=जले, शवः=मृतशरीरः। **अपदो**- चरणरहितः। **अमुखः**- मुखरहितः। **स्फुटवक्ता**- स्पष्टवक्ता। **त्रिनेत्रधारी**- त्र्यम्बकः, तीन आँखों वाला । **शूलपाणिः**- शूली, शिवः। **पक्षिराजः**- गरुडः। **त्वग्वस्त्रधारी**- वल्कलवस्त्रधारी। **जलं विभ्रत्**- जलं धारयन्। **घटः**- कलशः, घड़ा। **मेघाः** - जलदः, बादल। **अवलोक्य**- दृष्ट्वा। **नन्दामि**- आनन्दम् अनुभवामि। **तुष्टः**- प्रसन्नः । **कृषिज्ञः**- कृषीवलः, कृषकः। **पथिकः**- यात्री, पान्थः। **विज्ञाः**- ये जानन्ति। **नामधेयम्**- नाम।

सन्धि-विच्छेदः

भोजनान्ते- भोजन+अन्ते। **प्रोक्तम्**- प्र+उक्तम्। **कृषेर्भयम्**- कृषेः+भयम्। **चाप्यभयञ्च**- च+अपि+अभयम्+च। **भागीरथीतीरसमाश्रितानाम्**- भा+गिर्+रथी+ईतिः+रसम्+आश्रितानाम्। **कोऽभूद्गुणोत्तमः**- कः+अभूत्+गुण+उत्तमः। **अत्रैवोक्तम्**- अत्र+एव+उक्तम्। **दास्यसि**- दासी+असि। **पिबाम्यहम्**- पिबामि+अहम्। **वृक्षाग्रवासी**- वृक्ष+अग्रवासी। **त्वग्वस्त्रधारी**- त्वक्+वस्त्रधारी। **विभ्रन्न**- विभ्रत्+न। **गगनेऽवलोक्य**- गगने+अवलोक्य। **नाहम्**- न+अहम्। **पथिकोऽपि**- पथिकः+अपि।

प्रहेलिका-समाधानम्

१. कस्तूरीत्यत्र उत्तरम् अन्तिमे चरणे – 'मृगात् सिंहः पलायते' इति। तद्यथा- कस्तूरी कस्मात् जायते? मृगात्। करिणां कुलं को हन्ति? सिंहः। कातरो युद्धे किं कुर्यात्? पलायते।

२. भोजनान्ते इत्यत्रापि उत्तरम् चतुर्थे चरणे- 'तक्रं शक्रस्य दुर्लभम्' इति। तद्यथा- भोजनान्ते किं पेयम्? तक्रम्। जयन्तः कस्य वै सुतः? शक्रस्य। विष्णुपदं कथं प्रोक्तम्? दुर्लभम्।

३. रवेः कवेः इत्यत्र आदौ सप्त प्रश्नाः सन्ति, पश्चात् च चतुर्थे चरणे सर्वेषामेव प्रश्नानाम् एकेनैव समस्तपदेन उत्तरमस्ति-'भागीरथीतीरसमाश्रितानाम्' इति। तदित्थम्- रवेः सारं किम्? भा=कान्तिः, आभा, प्रकाशः। कवेः सारं किम्? गीः=वाणी, भाषा। समरस्य सारं किम्? रथी = वीरः। कृषेर्भयं किम्? ईतिः=अतिवृष्टिः अनावृष्टिः इत्याद्याः। (अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभाः मूषकाः शुकाः। प्रत्यासन्नाश्चराजानः षडेता ईतयः स्मृताः।।) भृङ्गाः किम् अदन्ति? रसम्=पुष्परसम्। केषां सदा भयम्? आश्रितानाम्=पराश्रितानाम्। केषां सदा अभयम्? भागीरथीतीरसमाश्रितानाम् अर्थात् गङ्गातीरे निवसतां सदा अभयम् वर्तते।

१	२	३	४	५	६	७
भा	गी	रथी	ईती	रसम्	आश्रितानाम्	भागीरथीतीरसमाश्रितानाम्।

४. सीमन्तिनीषु इत्यादौ प्रत्येकं चरणे यः प्रश्नः, तस्य उत्तरं तस्यैव चरणस्य आद्यन्ताक्षर-मेलनेन लभ्यते। तद्यथा- सीमन्तिनीषु का शान्ता? सीता। राजा कोऽभूद्गुणोत्तमः? रामः। विद्वद्भिः का सदा वन्द्या? विद्या।

५. पानीयम् इत्यस्मिन् पद्ये यण्सन्धेः प्रयोगः दर्शनीयः। सन्धिरहितस्य 'दास्यसि' इति क्रियापदस्य अर्थः विरोधं जनयति परमनन्तरं दासी+असि=दास्यसि इत्येवं यण्सन्धिः वैचित्र्यं चमत्कारं च उत्पादयति।

६. कं संजघान इत्यत्र सभङ्गश्लेषालङ्कारः वैचित्र्यम् उत्पादयति। तदित्थम्- कं संजघान कृष्णः? कंसं जघान। का शीतलवाहिनी गङ्गा? काशी-तल-वाहिनी। के दारपोषणरताः? केदारपोषणरताः= सजलक्षेत्रस्य पोषणकर्त्तारः, कृषकाः। कं बलवन्तं न बाधते शीतम्? कम्बलवन्तम= कम्बलयुक्तम् जनम्।

७. केशवमिति कूटश्लोके वासुदेवं पतितं दृष्ट्वा द्रोणाचार्यः हर्षं प्राप्तः, कौरवाः च रुदन्ति इत्याद्यर्थः यदा असंगतः भवति तदा श्लेषालङ्कार-कारणाद् अपरः अर्थः प्रतीयते। महाभारतयुद्धस्य विभीषिका अत्र वर्णिता; तद्यथा- के अर्थात् जलमध्ये यदा शवस्य प्रवाहः भवति तदा तद्दृष्ट्वा द्रोणः= काकः हर्षं प्राप्नोति। किन्तु ये कौरवाः=शृगालाः भवन्ति तत्र ते तु अतिगभीरे जले गन्तुं न पारयन्ति अतः दूरादेव पश्यन्तः रोदनं कुर्वन्ति इति आशयः।

८. अपदो दूरगामी चेति स्पष्टमेव। अत्रोत्तरं सन्देश-पत्रमिति। समाचारपत्रमित्यपि वक्तुं शक्यम्।

९. वृक्षाग्रवासीत्यपि स्पष्टम्। उत्तरमत्र-नारिकेलफलम्।

१०. नन्दामि इतीदमपि सुस्पष्टम्। उत्तरमस्ति- मयूरः (नीलकण्ठः, शिखी, बर्हिः)।

अभ्यासः

वस्तुनिष्ठ-प्रश्नाः

१. कस्तूरी कस्मात् जायते —

(अ) मृगयातः	(आ) मार्गात्	
(इ) मृगात्	(ई) मृगात् मार्गात् च	( )

२. भोजनान्ते किं पेयम् —

(अ) तक्रम्	(आ) नक्रम	
(इ) शक्रम्	(ई) वक्रम्	( )

३. 'भा' कस्य सारम् अस्ति —

(अ) रवेः	(आ) कवेः	
(इ) समरस्य	(ई) रवेः, कवेः, समरस्य च	( )

४. 'सीमन्तिनीषु का शान्ता'-इत्यस्मिन् वाक्ये आद्यन्ताक्षरौ स्तः —

(अ) शान्ता	(आ) सीता	
(इ) सीषुता	(ई) सीषुकाता	( )

५. 'त्वं दास्यसि'-इत्यस्य अर्थोऽस्ति —

(अ) त्वं वितरिष्यसि	(आ) त्वं दासी असि	
(इ) अ, आ इत्युभयमपि	(ई) कश्चिद् अन्यः एवार्थः	( )

६. दासी+असि=दास्यसि- इत्यत्र सन्धिरस्ति —

(अ) यण् सन्धिः	(आ) गुणसन्धि	
(इ) अयादिसन्धिः	(ई) पूर्वरूपसन्धिः	( )

७. नेच्छामि- इत्यस्य सन्धिविच्छेदः अस्ति —

(अ) नेच्छा+मि	(आ) ने+च्छामि	
(इ) नच्+इच्छामि	(ई) न+इच्छामि	( )

८. दृष्ट्वा-इत्यस्य व्याकरणं किमस्ति —

(अ) दृश्+क्त्वा	(आ) दृक्+क्त्वा	
(इ) दृश्+ट्वा	(ई) दृश्+इष्ट्वा	( )

लघूत्तरात्मक-प्रश्नाः

१. करिणां कुलं को हन्ति?
२. कति ईतयः? ईतित्रयस्य नामोल्लेखं कुर्वन्तु।
३. समरस्य सारं किमस्ति?
४. पिबाम्यहम्- इत्यस्मिन् कः सन्धिः?

५. द्रोण: हर्षमुपागत:- अत्र द्रोणशब्दस्य अर्थद्वयं किमस्ति?
६. कं बलवन्तं न बाधते शीतम्?
७. कं संजघान कृष्ण: ?
८. संजघान- इत्यत्र क: उपसर्ग: ?

निबन्धात्मक-प्रश्ना:

१. ''भोजनान्ते च.....दुर्लभम्।।'' अस्या: प्रहेलिकाया: हिन्द्या विवरणं कुर्वन्तु।
२. ''केशवं पतितं दृष्ट्वा.....केशव केशव।।'' अस्या: प्रहेलिकाया: विवरणं संस्कृतेन क्रियताम्।

उत्तरमाला

वस्तुनिष्ठ-प्रश्ना:

१. (इ) २. (अ) ३. (अ) ४. (आ) ५. (इ) ६. (अ) ७. (ई) ८. (अ)

षष्ठः पाठः

भारतवर्षं सहस्राधिकवर्षाणि परतन्त्रम् आसीत्। वैदेशिकपददलिते दास्यदूषिते तस्मिन् काले मुगलवंशीयानां शासने प्रायशो राजानः युद्धं विनैव मुगलसत्ताधीशानाम् आधिपत्यं स्वीकृत्य तानेव जगदीश्वरान् भावयन्ति स्म। तेषां सेवायां बद्धपरिकराः सन्तः स्वदेशरक्षाव्रतविमुखतां भजन्ते स्म। भारतीयाः सर्वथा निराशां परमात्मानञ्च आश्रित्य जीवनं यापयन्ति स्म। तस्मिन्नेव अन्धकारमये कालखण्डे स्वतन्त्रतायाः दीपशिखेव, आत्मगौरवस्य मूर्तिरिव, प्रतापस्य प्रतिमानम् इव महाराणा प्रतापः मेवाड़राज्ये भ्राजते स्म।

प्रतापः भारतीयस्वातन्त्र्येतिहासे स्वतन्त्रतायाः अप्रतिमयोद्धारूपेण स्मर्यते। स्वीये पञ्चविंशवर्षात्मके शासनकाले मुगलैः सह अनेकवारं युद्धं कृतवान्। जीवने नैकाभिः विपरीतस्थितिभिः संतप्यमानोऽपि कदापि पराजयं दैन्यं वा न प्रदर्शितवान्।

प्रस्तुतः पाठः प्रातः स्मरणीयस्य प्रतापस्य परिचयं ददाति, येन छात्राः तस्य जीवनेन प्रेरणां प्राप्नुयुः।

महाराणा-प्रतापः

उत्सर्गपरम्परायाः उद्भवभूमिं, प्रतापस्य पुण्यभूमिं 'मेवाड़' राज्यं को न जानाति? इदं राज्यं शूराणां शौर्य्येण, यूनाम् आत्माहुत्या, सतीनाञ्च 'जौहर' परम्परया विश्वस्मिन् जगति महतीं प्रसिद्धिम् अलभत। मेवाड़राज्यस्य सिसोदियावंशे बप्पारावल-राणाहमीर-राणासांगा प्रभृति-वीराणां सुदीर्घा परम्परा विद्यते। अस्यामेव परम्परायां महाराणाप्रतापसिंहस्य जन्म विक्रमस्य १५९७ तमे वर्षे (१५४० ईसवीयाब्दे) ज्येष्ठ शुक्लतृतीयायाम् अभवत्। प्रतापः बाल्यकालादेव वीरयोद्धा, कुशलसेनानी, धीरनायकश्च आसीत्। पितुः उदयसिंहस्य अनन्तरं 'प्रतापः' महाराणापदवीं प्राप्य स्ववयसः ३२ तमे वर्षे मेवाडराज्यसिंहासनम् आरूढ़वान्। तस्य राज्याभिषेकः 'गोगुन्दा' ग्रामे अभवत्।

तस्मिन् काले उत्तरभारते मुगलवंशीयानां शासकानां शासनम् आसीत्। राजानः तत्सेवामेव स्वकर्त्तव्यं मन्यमानाः देशरक्षाकर्त्तव्याद् सर्वथा विमुखाः आसन्। मुगलशासकस्य साहाय्यं विधाय आत्मगौरवं मन्यन्ते स्म। शत्रुभिः सह दीर्घकालीनानां युद्धानां कारणेन मेवाड़राज्य-स्थितिः समीचीना न आसीत्। यद्यपि प्रतापस्य पिता महाराणा उदयसिंहः प्रतापी राजा आसीत्, किन्तु परिस्थितिवशात् चित्तौड़ादिस्थानानि आक्रान्तृभिरधिगृहीतानि। अतएव सिंहासनमधिरूढः प्रतापः हस्तच्युतान् प्रमुखदुर्गान् प्राप्तुं चिन्तनमारेभे। प्रथमं सः स्वस्वामिभक्तसामन्तानां स्थानीयभिल्लजनानां च सभाम् आकारितवान्। तत्रैव सः प्रतिज्ञां कृतवान्-

''यावत् अहं हस्तच्युतान् स्वराज्यभागान् पुनः न प्राप्स्यामि, तावत् सुवर्णपात्रेषु भोजनं न करिष्यामि, राजप्रासादे वासं न करिष्यामि, मृदुतल्पे च शयनं न करिष्यामि।''

प्रतापस्य राज्यकाले 'अकबर' इति नामकः मुगलशासकः आसीत्। अकबरस्य सेनया सह प्रतापस्य अनेकवारं युद्धम् अभवत्। मुख्ययुद्धं हल्दीघाटीस्थाने अभवत्, अतएव एतत् 'हल्दीघाटीयुद्धम्' इति नाम्ना प्रसिद्धमस्ति। अस्मिन् युद्धे प्रतापः 'चेतक' इति नामकम् अश्वम् आरुह्य बहुशौर्यं प्रदर्शितवान्। प्रतापस्य सेना पर्वतीययुद्धेषु कुशला आसीत्। अतएव मुगलसेनायाः अतिक्षतिः जाता। मुगलसेना स्थानीयजनानां विरोधकारणेन परावर्तिता। अस्मिन् युद्धे प्रतापस्य राज्येऽपि जनक्षतिः धनक्षतिश्च संजाता। तस्य सेनाऽपि धनाभावे विघटिता। परं प्रतापः कदापि पराजयं न स्वीकृतवान्। अरण्यगुहाप्रदेशेषु उषित्वा स्वसंकल्पसिद्धये सैन्यसंग्रहणम् उपाक्रमत। सैन्यसंग्रहणं तत्प्रशिक्षणं च बहुवित्तसाध्यं कार्यम्। महता दारिद्र्येण परितप्यमानस्य प्रतापस्य इदमेव बहुचिन्ताकारणमासीत्। प्रतापस्य चिन्तां विभाव्य 'भामाशाह' नामा कश्चित् श्रेष्ठी किमपि महत्कार्यं कर्तुं कालः समायातः इति भावितवान्। सः प्रतापं निकषा गत्वा उवाच–''प्रभो! अहं भवद्वंशस्य सेवकः, मम हस्ते प्रभूतं धनं विद्यते। तेन भवान् पञ्चविंशतिसहस्रसैनिकान् द्वादशवर्षपर्यन्तं पालयितुं प्रभविष्यति'' इति। तदा प्रतापः उवाच – ''अहं नैतद्धनं स्वीकर्तुं शक्नोमि, एतद् धनं भवता अर्जितमस्ति।'' तदा भामाशाहः प्रावोचत्–''नैतद्धनं परकीयम्। देशरक्षार्थं मया अर्जितमिदं धनं यदि सहायकं भवेत् तर्हि मम जीवनं सार्थकं भविष्यति'' इति। भामाशाहस्य वचनं श्रुत्वा प्रतापस्य मनः असीमसान्त्वनाम् आप्तवान्।

तेन पुनः सैन्यशक्तिसंग्रहकार्यम् आरब्धम्, महासैन्यं स रचयामास। तया सेनया च मुगलशासनं प्रति स्वातन्त्र्ययुद्धं प्रारभत। स्वराज्यहस्तच्युतान् अनेकभागान् पुनः हस्तगतान् कृतवान्। तेषु मोही, गोगुन्दा, उदयपुरम् इत्यादयः मुख्याः आसन्। स्वराज्ये शान्तिं संस्थाप्य 'चावण्ड' नामकं स्थानं स्वराजधानीम् अकरोत्। तस्मिन् काले 'चावण्ड' स्थानं स्थापत्यकलायाः, ललितकलायाः, वाणिज्यस्य, विद्यायाश्च प्रमुखकेन्द्रम् आसीत्।

अन्ते असावधानतया पादे धनुष्-प्रत्यञ्चाघातेन प्रतापोऽस्वस्थोऽभवत्। १५९७ तमे ईस्वीयाब्दे प्रतापः दिवङ्गतः। प्रतापः महान् सेनानायकः, जननायकः, व्यवस्थापकः, सङ्घटनकर्त्ता च आसीत्। भारतवासिनः अधुनापि तस्य स्वातन्त्र्यप्रेमिणः शौर्यगाथां गायन्ति।

शब्दार्थाः

उत्सर्ग-परम्परायाः — त्याग-परम्परायाः (त्याग की परम्परा की)। **उद्भवभूमिम्** — उत्पत्तिस्थानं (उत्पत्तिस्थान)। **शूराणाम्** — वीराणाम् (वीरों के)। **यूनाम्** — युवकानाम् (युवकों के)। **आत्माहुत्या** — बलिदानेन (बलिदान से)। **जगति** — संसारे (संसार में)। **कुशलसेनानी** — निपुण-सेनापतिः (कुशल सेनापति)। **विमुखाः** — पराङ्मुखाः विरक्ताः वा (विपरीत हुए/विमुख)। **साहाय्यम्** — सहायताम् (सहायता को)। **विधाय** — कृत्वा (करके)। **आक्रान्तृभिः** — आक्रमणकारिभिः (आक्रमणकारियों के द्वारा)। **अधिगृहीतानि** — आत्मवशीकृतानि (अधिगृहीत कर लिये गये)। **आरेभे** — आरब्धवान् (आरम्भ किया)। **भिल्लजनानाम्** — 'भील' नामधेयवनवासिनाम् (भीलों की)। **आकारितवान्** — आहूतवान्

(बुलाई)। **हस्तच्युतान्** — स्वनियन्त्रणात् वियुक्तान् (अपने नियन्त्रण से अलग हुए)। **अतिक्षतिः** — अतिहानिः (अत्यधिक हानिः)। **विघटिता** — विशृंखलिता (बिखर गई)। **अरण्यगुहाप्रदेशेषु** — वनक्षेत्रेषु (गुफा एवं वन के क्षेत्रों में)। **उषित्वा** — निवासं कृत्वा (रहकर)। **उपाक्रमत** — अकरोत् (किया)। **बहुवित्तसाध्यम्** — बहुधनेन साधनीयम् (बहुत धन से सिद्ध होने वाला कार्य)। **परितप्यमानस्य** — संतापितस्य (संतापित का)। **श्रेष्ठी** — वणिक् (सेठ/व्यापारी)। **भावितवान्** — विचारितवान् (विचार किया)। **प्रभविष्यति** — समर्थो भविष्यति (समर्थ होओगे)। **धनुष्प्रत्यञ्चाघातेन** — धनुषः प्रत्यञ्चायाः घातेन (धनुष की प्रत्यञ्चा की चोट से)। **दिवङ्गतः** — स्वर्गलोकं गतवान् (स्वर्गवासी हो गये)।

अभ्यास-प्रश्नाः

वस्तुनिष्ठप्रश्नाः

१. 'मेवाड़' राज्यम् उद्भवभूमिरस्ति —

(अ) उत्सर्गपरम्परायाः (आ) शूराणां शौर्य्यस्य
(इ) प्रतापस्य (ई) वीराणाम् ( )

२. महाराणा प्रतापस्य वंशः आसीत् —

(अ) पुण्यवंशः (आ) सिसोदिया
(इ) गुप्तवंशः (ई) मौर्यवंशः ( )

३. मुगलैः सह प्रवृत्तं प्रतापस्य मुख्यं युद्धमासीत् —

(अ) चित्तौड़युद्धम् (आ) उदयपुरयुद्धम्
(इ) हल्दीघाटीयुद्धम् (ई) चावण्डयुद्धम् ( )

४. प्रतापाय कः स्वीयं सम्पूर्णं धनं दत्तवान् —

(अ) चेटकः (आ) उदयसिंहः
(इ) हकीम खाँ सूरि (ई) भामाशाहः ( )

लघूत्तरात्मकप्रश्नाः

१. मेवाड़राज्यस्य वीराणां नामानि लिखत ?
२. प्रतापस्य जन्म कदा अभवत् ?
३. प्रतापस्य शासनकाले कः मुगलशासकः आसीत् ?
४. प्रतापः कुत्र स्वराजधानीम् अकरोत् ?

निबन्धात्मकप्रश्नाः

१. मेवाड़राज्यं केन प्रकारेण विश्वस्मिन् जगति प्रसिद्धिम् अलभत् ?
२. मेवाड़राज्यस्य वीरपरम्परायां के के वीराः अभवन् ?
३. प्रतापस्य प्रतिज्ञा का ?
४. प्रताप-भामाशाहयोः वार्तां स्वशब्देषु लिखत।

उत्तरमाला

वस्तुनिष्ठप्रश्नाः

१. (अ) २. (आ) ३. (इ) ४. (ई)

व्याकरण-प्रश्नाः

१. अधोलिखितेषु धातु-लकार-पुरुष-वचनानां निर्देशं कुरुत —

	पदम्	धातुः	लकारः	पुरुषः	वचनम्
उदा.	जानाति	ज्ञा	लट्	प्रथमः	एकवचनम्
	अलभत्	.....	.....	.....	.....
	विद्यते	.....	.....	.....	.....
	आरेभे	.....	.....	.....	.....
	करिष्यामि	.....	.....	.....	.....
	आसीत्	.....	.....	.....	.....
	प्राप्स्यामि	.....	.....	.....	.....
	प्रारभत	.....	.....	.....	.....
	गायन्ति	.....	.....	.....	.....

२. अधोलिखितेषु शब्द-विभक्ति-वचनानां निर्देशं कुरुत —

	पदम्	शब्दः	विभक्तिः	वचनम्
उदा.	परम्परायाः	परम्परा	षष्ठी	एकवचनम्
	यूनाम्	.....	.....	.....
	आत्माहुत्या	.....	.....	.....
	बन्धून्	.....	.....	.....
	कर्त्तव्यात्	.....	.....	.....
	श्रेष्ठी	.....	.....	.....
	कलायाः	.....	.....	.....
	भारतवासिनः	.....	.....	.....
	सेनया	.....	.....	.....

३. निम्नलिखितेषु प्रकृति-प्रत्यययोः निर्देशं कुरुत —

	पदम्	प्रकृतिः	+	प्रत्ययः
उदा.	अलङ्कृत्य	अलम् + कृ	+	ल्यप् (क्त्वा)
	प्राप्तुम्	....	+	....
	गृहीतानि	....	+	....

आकारितवान्	....	+	....
विधाय	....	+	....
जाताः	....	+	....
कृतवान्	....	+	....
अधिरूढ़ः	....	+	....

४. अधोलिखितपदानां समासविग्रहं प्रदर्श्य समास-नामोल्लेखं कुरुत —

पदम्	**समासविग्रहः**	**समासनाम**
उत्सर्गपरम्परायाः	उत्सर्गस्य परम्परायाः	षष्ठीतत्पुरुषः
कुशलसेनानी	....	....
परिस्थितिवशाद्	....	....
हस्तच्युतान्	....	....
सुवर्णपात्रेषु	....	....
जनक्षतिः	....	....
स्थापत्यकला	....	....
असावधानतया	....	....
अरण्य-गुहा-प्रदेशेषु	....	....

५. अधोलिखितान् पदान् आधारीकृत्य वाक्यनिर्माणं कुरुत —

	पदम्	**वाक्यम्**
उदा.	कुशलसेनानी	प्रतापः कुशलसेनानी आसीत्।
	राजानः	....
	प्रतिज्ञाम्	....
	सेनया	....
	कुशला	....
	सार्थकम्	....
	निकषा	....
	स्थापत्यम्	....
	जननायकः	....

६. अधोलिखितेषु यथानिर्देशं विभक्तिपरिवर्तनं कुरुत —

	पदम्	**परिवर्तनम्**	**परिवर्तितरूपम्**
उदा.	सेनया	(सप्तमी-विभक्तिः एकवचनम्)	सेनायाम्
	1. मम	(चतुर्थी-विभक्तिः एकवचनम्)	....
	2. राजानः	(तृतीया-विभक्तिः एकवचनम्)	....

3. तेन (पञ्चमी-विभक्तिः एकवचनम्) ....

4. श्रेष्ठी (षष्ठी-विभक्तिः एकवचनम्) ....

5. शत्रुभिः (षष्ठी-विभक्तिः बहुचनम्) ....

6. कर्त्ता (सप्तमी-विभक्तिः एकवचनम्) ....

७. उचितपदप्रयोगेण रिक्तस्थानानि पूरयत —

उदा. प्रतापः कदापि **पराजयं** न स्वीकृतवान्। (पराजयः)

प्रभो! अहं .... सेवकः। (भवद्वंशः)

प्रतापस्य सेना .... कुशला आसीत्। (पर्वतीययुद्धम्)

राजानः .... सर्वथा विमुखा आसन्। (देशरक्षा कर्त्तव्यः)

प्रतापः हस्तच्युतान् .... प्राप्तुं चिन्तनमकरोत्। (दुर्गः)

तावत् .... भोजनं न करिष्यामि। (सुवर्णपात्रम्)

८. अधोलिखितानाम् उत्तराणाम् आधारेण प्रश्ननिर्माणं कुरुत —

उदा. प्रश्नः -वीराणां सुदीर्घा परम्परा कस्य विद्यते?

उत्तरम्- मेवाड़राज्यस्य सिसोदियावंशस्य वीराणां सुदीर्घा परम्परा विद्यते।

प्रश्नः ....

उत्तरम्- प्रतापस्य जन्म विक्रमस्य १५९७ तमे वर्षे ज्येष्ठशुक्लतृतीयायाम् अभवत्।

प्रश्नः- ....

उत्तरम्- प्रतापस्य राज्यकाले 'अकबर' इति नामकः मुगलशासकः आसीत्।

प्रश्नः ....

उत्तरम्- प्रतापः हल्दीघाटीयुद्धे बहुशौर्यं प्रदर्शितवान्।

प्रश्नः ....

उत्तरम्- प्रतापाय भामाशाहः प्रभूतं धनं दत्तवान्।

प्रश्नः ....

उत्तरम्- प्रतापः 'चावण्ड' नामकं स्थानं स्वराजधानीम् अकरोत्।

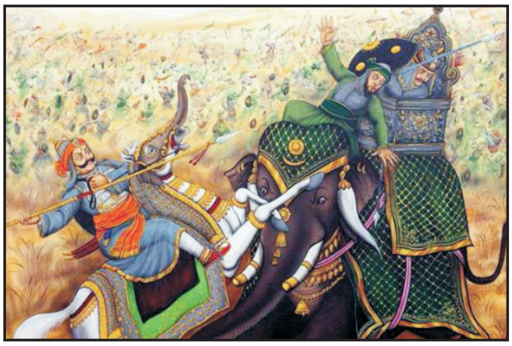

सप्तमः पाठः

प्राचीन-काले आभारतं आबालवृद्धं च प्रसृता आसीत् संस्कृतवाणी। अनन्तरं चिरकालं यावद् उत्तरोत्तरं घटमाना इयं क्षीणा जाता। अद्यत्वे पुनरियं किञ्चिद् वर्धमाना दृश्यते। पुरा कदाचिदिह भारते अजस्त्रं प्रवहन्ती इयं संस्कृतगङ्गा पुनरपि लोकहिताय देवलोकाद् अवतारणीया इति धिया नैके भगीरथाः प्रयत्नवन्तः सन्ति। तेन च चतुर्दिक्षु संस्कृतजगति किञ्चित् स्पन्दनं स्फुरणं वा अवलोक्यते। संस्कृतानुकूलस्य वातावरणस्य निर्माणमारब्धम्। बहुकालादनन्तरं विद्यालयेषु अधीयानाः लघवः बालकाः अपि तत्र तत्र संस्कृतेन सम्भाषणं कुर्वन्तः दृश्यन्ते। बालानाम् आकर्षणाय संस्कृतगीतानि अपि एकः सरलः उपक्रमः। तेन संस्कृतभाषा-संस्कारोऽपि अनायासं जन्यते। विगतेषु केषुचिद् वर्षेषु नानाविधानि नवानि संस्कृतगीतानि रचितानि। पाठेऽस्मिन् अतीव सरलया भाषया सरलया च शैल्या संस्कृतगीतमेकं प्रस्तूयते। आयान्तु, पठन्तु, शृण्वन्तु, अभ्यस्यन्तु, गायन्तु च अतीव सरलं-तरलं-सरसं च गीतमिदम्।

लोकहितं मम करणीयम्

(हिन्दोलरागः) (आदितालः)

मनसा सततं स्मरणीयम्
वचसा सततं वदनीयम्
लोकहितं मम करणीयम्।। ।। लोकहितं ।।

न भोगभवने रमणीयम्
न च सुखशयने शयनीयम्।
अहर्निशं जागरणीयम्
लोकहितं मम करणीयम्।। ।। मनसा ।।

न जातु दुःखं गणनीयम्
न च निजसौख्यं मननीयम्।
कार्य - क्षेत्रे त्वरणीयम्
लोकहितं मम करणीयम्।। ।। मनसा ।।

दुःखसागरे तरणीयम्
कष्टपर्वते चरणीयम्।
विपत्तिविपिने भ्रमणीयम्
लोकहितं मम करणीयम्।। ।। मनसा ।।

गहनारण्ये घनान्धकारे
बन्धुजना ये स्थिता गह्वरे।
तत्र मया सञ्चरणीयम्
लोकहितं मम करणीयम्।। ।। मनसा ।।

–डॉ. श्रीधर भास्कर वर्णेकरः

शब्दार्थाः

मनसा– हृदयेन, चित्तेन (मन के द्वारा)। **सततम्**– निरन्तरम्। **स्मरणीयम्**– स्मरणं कर्त्तव्यम्। **वचसा**– वचनेन, वाण्या। **वदनीयम्**– वक्तव्यम्। **लोकहितम्**– लोकस्य हितम्, लोक-कल्याणम्। **करणीयम्**– कर्त्तव्यम्, करण-योग्यम्। **भोगभवने**– भोगानाम् आवासे-निवासे, भौतिके संसारे। **अहर्निशम्**– अहनि (दिने) च रात्रौ च, रात्रिन्दिवम्, अहोरात्रम्। **जातु**– कदाचित्, कदापि। **कार्यक्षेत्रे**– कर्मक्षेत्रे। **विपिने**– वने। **गहनारण्ये**– गहने-गभीरे अरण्ये-वने। **घनान्धकारे**– निबिडान्धकारे। **गह्वरे**– गर्ते, कन्दरायाम्।

सन्धिविच्छेदः

गहनारण्ये– गहन+अरण्ये
घनान्धकारे– घन+अन्धकारे

अभ्यास-प्रश्नाः

वस्तुनिष्ठ-प्रश्नाः

१. अस्माकं करणीयं किमस्ति —
(अ) निर्धनानां साहाय्यम् (आ) रोगिणां सेवा
(इ) ज्ञानस्य धनस्य च दानम् (ई) लोकहितम् ( )

२. अस्माभिः कुत्र न शयनीयम् —
(अ) सुखशय्यायाम् (आ) शरशय्यायाम्
(इ) परशय्यायाम् (ई) तृणशय्यायाम् ( )

३. लोकहिताय कदा जागरणीयम् —
(अ) दिने (आ) रात्रौ
(इ) अहर्निशम् (ई) अन्येषु सुप्तेषु जागरणीयम् ( )

४. कुत्र तरणीयम् —

(अ) दुःखसागरे (आ) दुस्तरसागरे

(इ) सुखसागरे (ई) गंगासागरे ( )

५. अस्मिन् गीते आहत्य कति अनीयर्-प्रत्ययान्तानि (स्मरणीयम् इत्यादीनि) पदानि प्रयुक्तानि-

(अ) दश (आ) पञ्चदश

(इ) षोडश (ई) सप्तदश ( )

लघूत्तरात्मक-प्रश्नाः

१. त्वरणीयम् तरणीयम् च इत्यनयोः द्वयो कः अर्थभेदः ?

२. अस्माभिः कुत्र सञ्चरणीयम् ?

३. अधोलिखित-पदानां पर्यायपदं पाठाद् अन्विष्य लिखन्तु —

१. जनकल्याणम् ....

२. वाण्या ....

३. चलनीयम् ....

४. बान्धवाः ....

५. तमसि ....

४. स्थूलपदमाधृत्य प्रश्न-निर्माणं कुर्वन्तु —

१. **अहर्निशं** जागरणीयम्।

२. न जातु **दुःखं** गणनीयम्।

३. न **भोगभवने** रमणीयम्।

४. **मनसा** सततं स्मरणीयम्।

५. अधोलिखित-पदेषु मूलधातुं प्रत्ययं च पृथक् कृत्वा लिखन्तु —

पदम्	धातुः	+	प्रत्ययः
१. स्मरणीयम्	....	+	....
२. करणीयम्	....	+	....
३. रमणीयम्	....	+	....
४. जागरणीयम्	....	+	....

६. संस्कृतेन वाक्य-निर्माणं (अधोदत्त-पदानि प्रयुज्य) कुर्वन्तु-

१. अहर्निशम् ....

२. तत्र ....

३. न जातु ....

निबन्धात्मक-प्रश्नाः

१. 'गहनारण्ये......करणीयम्' इत्यस्य श्लोकस्य हिन्द्या अनुवादः करणीयः।

उत्तरमाला

वस्तुनिष्ठ-प्रश्नाः

१. (ई) २. (अ) ३. (इ) ४. (अ) ५. (ई)

परियोजना-कार्यम्

१. संस्कृत-गीतानां कामपि ध्वनिमुद्रिकां सान्द्रमुद्रिकां वा स्वीकृत्य, अन्तर्जाल-साहाय्यं वा स्वीकृत्य, कस्यचिद् संस्कृत-गायकस्य वा सविधे गत्वा कानिचन गीतानि अभ्यस्य कक्षायां शिक्षकस्य पुरतः प्रस्तोतव्यानि।

२. अस्मिन् गीते 'स्मरणीयम्' इत्यादीनि सप्तदश अनीयर्-प्रत्ययान्तानि पदानि प्रयुक्तानि, तदतिरिच्य नवानि कानिचन दश तादृशानि पदानि प्रयुज्य वाक्य-निर्माणं क्रियताम्। उदाहरणम् - 'अस्माभिः प्रतिदिनं पठनीयम्।'

(अवधेयम् : अस्मिन्नेव पुस्तके अग्रे व्याकरण-भागे अनीयर्-प्रत्यय-विषयकं विवरणं पठनीयम्)

अष्टमः पाठः

राजस्थानस्य रत्नगर्भेयं वसुन्धरा धीराणां वीराणां लोकदेवतानां भक्तानां योगिनां तपस्विनां सतीनां सन्तानां च खनिरस्ति। कानि तानि रत्नानि इति केनापि जिज्ञास्यते चेत् तावती भूयसी तेषां संख्या यत् सर्वेषां नामग्रहणमपि न सुकरम्। अस्यामेव भूमौ नातिचिरं जातस्यैकस्य नररत्नस्य स्वामिनः केशवानन्दस्य प्रेरकं जीवनवृत्तमत्र संक्षेपेण प्रस्तूयते।

कर्मयोगी स्वामी केशवानन्दः

स्वामिकेशवानन्दस्य जन्म पौषमासे १९४० तमे विक्रम-संवत्सरे (ईस्वी १८८३) राजस्थानस्य सीकर-जनपदे मगलूणा-ग्रामे अभवत्। अस्य पितुर्नाम ठाकुरसी ढाका इति मातुश्च नाम साराँ इत्यासीत्। बाल्ये केशवानन्दस्य नाम 'बीरमा' इत्यासीत्। यदा एषः बालः सप्तवर्षकल्पः आसीत् तदैव उष्ट्रमेकमाश्रित्य रतनगढ़-स्थले जीवनयापनं कुर्वन्नस्य पिता दिवङ्गतः।

पितुः प्रयाणात् प्रागेव विपन्नतायां श्रेष्ठिगृहेषु गोधूमादि-पेषणं पात्रमार्जनम् इत्येवमादिभिः कार्यैः यथाकथञ्चित् काल-यापनं कुर्वती अस्य बालस्य वराकी माता इदानीं वैधव्य-कारणाद् इतोऽपि विपदाभिभूता अभवत्, उच्यते हि – '**छिद्रेष्वनर्थाः बहुलीभवन्ति।**' इदानीं मातुः सहयोगाय बीरमा-बालकेन गोचारण-कार्यमारब्धम्। तदानीन्तनः दीन-हीनः ग्रामीणः कृषकवर्गः श्रमिकवर्गश्च सामन्तानां, राज्ञां (नवाब-संज्ञकानां वा), वैदेशिकानां च शासकानां त्रिविधे दासता-पञ्जरे आबद्धः आसीत्। रौरव-नरकप्रायं हि तेषां जीवनमासीत्। अयं पुनः '**गण्डस्योपरि पिटकः**' संवृत्तः यत् भयङ्करो दुर्भिक्षकालः समापन्नः। 'छप्पनियाँ अकाळ' इति कुख्याते वि.सं. १९५६ तमस्य तस्मिन् दारुणे दुर्भिक्षे प्राणधारणमपि दुर्भरमासीत्। चतुर्दिक्षु जलं नैव, अन्नं नैव, तृणं नैव। आसीत् केवलं क्षुत्पिपासयोः अखण्डं साम्राज्यं, प्राणिनामार्तनादश्च। शमीवृक्षाणां त्वचं भरुट-संज्ञकं घासं च खादित्वा मनुष्याः यथाकथञ्चित् प्राणान् रक्षितवन्तः। पशवः प्रायः काल-कवलिताः। एतौ मातापुत्रौ अपि जनपदात् जनपदं ग्रामात् ग्रामं च अटन्तौ आस्ताम्। अस्मिन्नेवान्तरे सततं दुर्भिक्ष-प्रतारणैः जर्जरिता बलवदस्वस्था च वीरमा-जनन्यपि षोडशवर्षदेशीयम् इमं किशोरम् एकलं विहाय दिवं प्रयाता।

तदनन्तरम् एकलोऽपि सन् असार-संसार-दुःखदावानल-द्वितीयः क्षुत्पिपासार्दितः बीरमा उत्तरस्यां दिशि अज्ञाते पथि आहिण्डमानः पञ्जाबे फिरोजपुरं प्राप्तः। तत्र केनापि कृपालुना आर्यसमाजस्य अनाथालये प्रवेशितोऽयं बीरमा रोटिकायाः अक्षरज्ञानस्य च युगपत् दर्शनम् इदम्प्रथमतया अकरोत्। अयमेव एकस्य पशुचारकस्य महापुरुषत्वं प्रति यात्रायाः प्रस्थानबिन्दुरासीत्। अत्र तस्य हृदि संस्कृताध्ययनेच्छा अङ्कुरिता।

जिज्ञासिते सति कथितं यद् जाटस्य तव संस्कृतं क्व सुलभम्? संस्कृतमिच्छसि चेत् साधुर्भव! तदनु १९६१ तमे वैक्रमाब्दे (१९०४ ई.) फाजिल्का-नगरे संस्कृतमध्येतुं उदासी-सम्प्रदायस्य स्वामिकुशलदासस्य शिष्यत्वं साधुत्वं च अङ्गीकृतम्। तत्र गुरुमुखीलिप्यां, गुरुग्रन्थसाहिब-इत्यस्य पठने च पाटवमधिगतम्। आगामिनि वर्षे प्रयागे कुम्भमेलायामेकेन महात्मना 'स्वामिकेशवानन्दः' इति नाम दत्तम्। गुर्वाज्ञया संस्कृताध्ययनाय हरिद्वारे अमृतसरे चाप्युषितम्। देशाटनं कुर्वता स्वामिना नगराणां, तीर्थानां, मन्दिराणां, मठानाम्, आश्रमाणां, विद्यालयानां, विश्वविद्यालयानां, पुस्तकालयानां, संग्रहालयानां, वनानां, पर्वतानां, नदीनाम्, ऐतिहासिक-स्थलानां च अध्ययनमपि कृतम्।

स्वशिष्यस्य गुण-गण-महिम्ना परमप्रीतः गुरुः कुशलदासः स्वजीवितकाले एव आश्रमस्य स्वामित्वं केशवानन्दाय दत्तवान् गुरुपीठे च तं प्रतिष्ठापितवान्। '**परोपकाराय सतां विभूतयः**' इति धिया समृद्धमठस्य विभूतीनामुपयोगं विधाय उर्दू-प्रधाने फाजिल्का-अबोहर-क्षेत्रे राष्ट्रभाषायाः प्रचारकार्यमारब्धम्। आदौ तावद् आश्रमे एव 'वेदान्त पुष्पवाटिका' इत्याख्य-सार्वजनिक-हिन्दी-पुस्तकालयस्य वाचनालयस्य च प्रारम्भः कृतः। पश्चात्तत्रैव एका संस्कृत-पाठशालाऽपि स्थापिता। अबोहर-नगरे 'नागरी-प्रचारिणीसभा' प्रारब्धा। जनसहयोगेन 'साहित्य-सदनम्, अबोहर' इत्याख्या संस्थापि आरब्धा या हि रविन्द्रनाथठाकुरस्य शान्तिनिकेतनोपमासीत्, यन्माध्यमेन च ग्राम्यक्षेत्रेषु २५ विद्यालयानां, चलपुस्तकालयस्य, सत्साहित्य-प्रकाशनाय 'दीपक-प्रेस' इत्यस्य च स्थापना जाता। साहित्य-सदने एव स्वामिना ३० तमम् अखिलभारतीयं हिन्दी-साहित्य-सम्मेलनमपि आयोजितम्। हिन्दी-सेवार्थं स्वामिने 'साहित्य वाचस्पतिः' तथा च 'राष्ट्रभाषा-गौरवम्' इत्युपाधिद्वयं प्रदत्तम्। केशवानन्दस्य हिन्दी-प्रचार-कार्याणामेकं सुफलम् एतदासीद् यद् देशविभाजन-काले पञ्जाबस्य फाजिल्का-क्षेत्रं पाकिस्ताने गमनात् वारितम्।

स्वातन्त्र्यान्दोलनेऽपि सक्रियः स्वामिकेशवानन्दः नैकवारं वर्षाणि यावत् कारागारेष्वपि निबद्धः।

शिक्षा-प्रसाराय कृतभूरिश्रमेण स्वामिना 'ग्रामोत्थान-विद्यापीठ, संगरिया' इत्यस्य संस्थापनं कृतम्। ग्राम्यक्षेत्रेषु तेन उपत्रिशतं (३००) शिक्षाशालाः, उपपञ्चाशच्च (५०) छात्रावासाः स्थापिताः। शिक्षाक्षेत्रे स्वामिनः श्रमः पं. मदनमोहनमालवीयस्य पुरुषार्थं स्मारयति। योग्यमेव स्वामिवर्यः 'शिक्षा-सन्तः' इति विरुदेन भूषितः।

समाज-सुधारकः केशवानन्दः मरुप्रदेशे व्याप्तानां मृत्यु-भोजनं, बाल-विवाहः, नार्युत्पीडनं, यौतुकप्रथा, अवगुण्ठनप्रथा, अस्पृश्यता, मद्यसेवनम् इत्यादीनां कुप्रथानाम् निवारणाय सदैव सचेष्टः आसीत्।

स्वामिनो जीवनं सर्वपन्थसद्भावस्य निदर्शनमस्ति। अयं हि जाट-जातौ जातः परं सिक्खगुरोः नानकदेवस्य पुत्रेण श्रीचन्देन प्रवर्तिते उदासी-सम्प्रदाये दीक्षितः। गुरुग्रन्थस्योत्तमः पाठी अभूत्। एकादशवार्षिक-साधनया ७०० पृष्ठात्मकस्य सिक्खेतिहासस्य लेखनं कारितवान्। विभाजनकालीने हिंसाचारे क्षतानां मुस्लिमबन्धूनां चिकित्सा कारिता। सिक्ख-विश्नोई-नामधारी-दशनामी-आर्यसमाजी-जैनाद्याचार्याणां सम्मानने कार्यक्रमाः आयोजिताः। 'जाट-विद्यालयः, संगरिया' इत्यस्य नाम परीवर्त्य 'ग्रामोत्थान-विद्यापीठ' इत्यकरोत्। स्वामिकेशवानन्दस्य प्रकल्पान् द्रष्टुं सरछोटूरामः, के.एम. पणिक्करः, राजर्षि-पुरुषोत्तमदास-टण्डनः, भूदान-प्रणेता विनोबा भावे, पं. जवाहरलालः नेहरू, श्रीमती इन्दिरा गांधी, बाबू जगजीवनरामः,

श्रीलालबहादुरः शास्त्री, राजा महेन्द्र प्रतापः, महाराजा शार्दूलसिंहः, महाराजा करणीसिंहः, मोहनलालः सुखाड़िया, बरकतुल्ला खाँ, डॉ. वासुदेवशरणः अग्रवालः, नैके चान्ये भारतीयाः वैदेशिकाश्च विद्वांसः, शिक्षाविदः, राजनीतिविदः, धर्माचार्याश्च यथावसरं संगरिया-विद्यापीठे समायाताः। शिक्षायां, महिला-कल्याणे, दलितोत्थाने च लग्नः स्वामीजी द्विवारं (सन् १९५२-१९६४) संसदः सदस्यः (राज्यसभा) अवर्तत।

सत्यं विलक्षणोऽयमासीत् संन्यासी यः खलु आत्मकल्याणस्य मुक्तेः वा मार्गमनादृत्य —

"न त्वहं कामये राज्यं न स्वर्गं नापुनर्भवम्।
कामये दुःख-तत्पानां प्राणिनामर्तिनाशनम्।।"

— इति पन्थानमनुसरन् जीवनस्य एकोननवतितमे वर्षेऽपि कुर्वन्नेवेह कर्माणि देहल्यां राजमार्गे चरन् वै अनन्त-यात्रायै प्रस्थितः। सत्यमेवोक्तम् — **'सन्ति सन्तः कियन्तः!'**

शब्दार्थाः

सप्तवर्षकल्पः — प्रायशः सप्तवर्षीयः (लगभग ७ वर्ष का)। **प्रयाणात्** — गमनात् (जाने से)। **प्रागेव (प्राक्+एव)** — पूर्वमेव (पहले ही)। **श्रेष्ठिगृहेषु** — महाजन-गृहेषु (सेठों के घरों में)। **गोधूमादिपेषणम्**- गोधूमादिकस्य चूर्ण-निर्माणम्। **पात्र-मार्जनम्** — भाजन-स्वच्छीकरणम् (बर्तन माँजना)। **वराकी** — दयनीया, मन्दभाग्या (बेचारी)। **वैधव्यम्** — विधवा-भावः। **छिद्रेषु** — दुर्बलतायाम् (कमजोरी में, परेशानी में)। **अनर्थाः** — आपदः, समस्याः, (समस्याएँ, परेशानियाँ)। **बहुलीभवन्ति** — वर्धन्ते (बढ़ जाती हैं)। **गोचारणकार्यम्** — धेनु-चारणकार्यम् (गाय चराने का कार्य)। **तदानीन्तनः** — तत्कालीनः (उस समय का)। **रौरवनरकम्** — एतन्नामकः नरक-विशेषः (रौरव नामक नरक)। **गण्डस्योपरि** — विद्रधेः उपरि (विद्रधि=फोड़े के ऊपर)। **पिटकः** — पिटिका (फुंसी)। **दुर्भरम्** — दुष्करम् (दूभर)। **दारुणः** — अतिकठोरः, भीषणः। **क्षुत्पिपासयोः** — क्षुत् च पिपासा च तयोः (भूख-प्यास का)। **आर्तनादः** — क्रन्दनम् (चीख-पुकार)। **शमीवृक्षाणाम्** — वृक्षविशेषाणाम् (खेजड़ी के पेड़ों की)। **भरूटसंज्ञकम्** — भरूटनामकम्। **अटन्तौ** — भ्रमन्तौ। **प्रतारणैः** — पीडनैः। **जर्जरिता** — क्षीणा। **बलवदस्वस्था** — अत्यन्तम् अस्वस्था। **षोडशवर्षदेशीयम्** — प्रायशः षोडशवर्षीयम्। **एकलम्** — एकाकिनम्। **विहाय** — त्यक्त्वा (छोड़कर) **दिवम्** — स्वर्गम् (परलोक को)। **प्रयाता** — गता (चली गई)। **एकलः** — एकाकी (अकेला)। **असार-संसार-दुःखदावानल-द्वितीयः** — असारसंसार दुःखदवाग्निसहायः (असार संसार का दुःख रूपी दवाग्नि जिसका साथी हो)। **क्षुत्पिपासार्दितः** — क्षुत् च पिपासा च इति क्षुत्पिपासे, ताभ्याम् अर्दितः=पीडितः (भूख और प्यास से पीड़ित)। **आहिण्डमानः** — अटन् (भटकता हुआ)। **युगपत्** — सह एव, एकस्मिन्नेव काले (एक साथ)। **इदम्प्रथमतया** — सर्वप्रथमम् (पहली वार)। **पशुचारकः** — पशून् चारयति यः सः (चरवाहा)। **प्रस्थानबिन्दुः** — प्रारम्भ-बिन्दुः। **हृदि** — हृदये। **अङ्कुरिता** — प्रस्फुटिता, उत्पन्ना। **पाटवम्** — पटुता, नैपुण्यम्। **अधिगतम्** — प्राप्तम्। **उषितम्** — निवासः कृतः। **देशाटनम्** — देश-भ्रमणम्। **गुण-गण-महिम्ना** — गुणानां गणः

(समूहः) गुणगणः, तस्य महिमा, तेन। (गुण-समूह की महिमा से)। **परमप्रीतः** — अतिप्रसन्नः। **परोपकाराय** — परहिताय। **सतां विभूतयः** — सत्पुरुषाणां सम्पदः। **शान्तिनिकेतनोपमा** — शान्तिनिकेतन-तुल्या। **वारितम्** — निवारणं कृतम् (बचा लिया गया)। **विरुदेन** — स्तुतिवचनेन। **यौतुकम्** — कन्या-विवाहे तत्पित्रा दीयमानं धनम् (दहेज)। **अवगुण्ठनम्** — 'घूँघट' इति हिन्द्याम्। **मुक्तेः** — मोक्षस्य। **अनादृत्य** — अस्वीकृत्य, त्यक्त्वा। **कामये** — इच्छामि। **अपुनर्भवम्** — मोक्षम्। **अर्तिः** — पीडा, दुःखम्। **कुर्वन्** — सम्पादयन्। **चरन्** — चलन् (चलते हुए)। **कियन्तः** — कति (कितने)।

सन्धिविच्छेदः

मातुश्च	–	मातुः + च
इत्यासीत्	–	इति + आसीत्
कुर्वन्नस्य	–	कुर्वन् + अस्य
प्रागेव	–	प्राक् + एव
विपदाभिभूता	–	विपदा + अभिभूता
छिद्रेष्वनर्थाः	–	छिद्रेषु + अनर्थाः
गण्डस्योपरि	–	गण्डस्य + उपरि
अस्मिन्नेवान्तरे	–	अस्मिन् + एव + अन्तरे
जनन्यपि	–	जननी + अपि
प्रवेशितोऽयम्	–	प्रवेशितः + अयम्
संस्कृताध्ययनेच्छा	–	संस्कृत + अध्ययन + इच्छा
साधुर्भव	–	साधुः + भव
गुर्वाज्ञया	–	गुरु + आज्ञया
चाप्युषितम्	–	च + अपि + उषितम्
इत्याख्या	–	इति + आख्या
शान्तिनिकेतनोपमासीत्	–	शान्तिनिकेतन + उपमा + आसीत्
यन्माध्यमेन	–	यत् + माध्यमेन
स्वातन्त्र्यान्दोलनेऽपि	–	स्वातन्त्र्य + आन्दोलने + अपि
नैकवारम्	–	न + एकवारम्
कारागारेष्वपि	–	कारागारेषु + अपि
ग्रामोत्थानम्	–	ग्राम + उत्थानम्
इत्यस्य	–	इति + अस्य
उपपञ्चाशच्च	–	उपपञ्चाशत् + च
नार्युत्पीडनम्	–	नारी + उत्पीडनम्

गुरुग्रन्थस्योत्तमः	–	गुरुग्रस्थस्य + उत्तमः
सिक्खेतिहासस्य	–	सिक्ख + इतिहासस्य
जैनाद्याचार्याणाम्	–	जैन + आदि + आचार्याणाम्
इत्यकरोत्	–	इति + अकरोत्
त्वहम्	–	तु + अहम्
नापुनर्भवम्	–	न + अपुनः + भवम्
कुर्वन्नेवेह	–	कुर्वन् + एव + इह

अभ्यास-प्रश्नाः

वस्तुनिष्ठ-प्रश्नाः

१. बाल्यावस्थायां स्वामिकेशवानन्दस्य नामासीत् —

(अ) वीरु (आ) बीरमा

(इ) वीरः (ई) बिरसा ( )

२. बाल्यकाले स्वामी केशवानन्दः आसीत्–

(अ) पशुचारकः (आ) चाय-विक्रेता

(इ) राज-सेवकः (ई) रजकः, प्रक्षालकः ( )

३. मातुः निधनसमये 'बीरमा' आसीत् —

(अ) शिशुः (आ) किशोरः

(इ) युवा (ई) प्रौढ़ः ( )

४. संस्कृतमध्येतुं कस्य शिष्यत्वं 'बीरमा' अङ्गीकृतवान् —

(अ) स्वामिकुशलदासस्य (आ) स्वामिबिरजानन्दस्य

(इ) गुरुनानकदेवस्य (ई) बन्दाबहादुरस्य ( )

५. 'केशवानन्द' इति नामकरणं केन, कुत्र च कृतम् —

(अ) सरछोटूरामेण, पञ्जाबे (आ) एकेन साधुना, कुम्भमेलायाम्

(इ) राज्ञा महेन्द्रप्रतापेन,वृन्दावने (ई) मातापितृभ्याम्, मगलूणा-ग्रामे ( )

६. यदा स्वामिकेशवानन्दस्य शिक्षारम्भः जातः तदा स आसीत् —

(अ) पञ्चवर्षीयः (आ) दशवर्षीयः

(इ) द्वादशवर्षीयः (ई) षोडशवर्षीयः ( )

७. स्वामिकेशवानन्दः आसीत् —

(अ) स्वतन्त्रता-सेनानी (आ) शिक्षाविद्

(इ) समाज-सुधारकः (ई) एतत्सर्वमपि ( )

८. स्वामिकेशवानन्दः संसदः सदस्यः अवर्तत —

(अ) एकवारं, राज्यसभायाः (आ) एकवारं, लोकसभायाः

(इ) द्विवारं, राज्यसभायाः (ई) त्रिवारं लोकसभायाः ( )

लघूत्तरात्मक-प्रश्नाः

१. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखन्तु —

(क) स्वामिकेशवानन्दस्य जन्म कदा अभवत्?

(ख) स्वामिकेशवानन्दस्य मातापित्रोः नाम किम्?

(ग) स्वामिनः संस्कृताध्ययनं कुत्र अभवत्?

(घ) केशवानन्देन संस्कृत-पाठशाला कुत्र स्थापिता?

(ङ) स्वामिनः शिक्षा-प्रसारादिकार्याणि द्रष्टुं ये महापुरुषाः आगताः तेषु केषामपि पञ्चानां नामानि वदन्तु।

२. 'क'-खण्डं 'ख'-खण्डेन सह यथोचितं योजयन्तु-

'क'	**'ख'**
१. केशवानन्दः	संगरिया
२. छप्पनियाँ काळ इति	बीरमा
३. अबोहरम्	स्वामिकेशवानन्द-कृषि-विश्वविद्यालयः
४. उदासी-सम्प्रदायः	दुर्भिक्षम्
५. ग्रामोत्थान-विद्यापीठः	साहित्य-सदनम्
६. बीकानेरम्	श्रीचन्दः
७. वेदान्त-पुष्प-वाटिका	सीकरम्
८. मगलूणा	हिन्दी-पुस्तकालयः

३. निम्नलिखित-शब्दानां पर्यायशब्दान् पाठात् चित्वा लिखन्तु —

(अ) पूर्वमेव	प्रागेव
(आ) क्रमेलकः	....
(इ) एकाकी	....
(ई) अतीव प्रसन्नः	....
(उ) मोक्षम्	....
(ऊ) इच्छामि	....
(ऋ) धरित्री	....

४. अधोलिखित-पदानां पर्यायपदानि पाठात् चित्वा लेखनीयानि —

१. सम्पन्नता	....
२. स्वतन्त्रता	....

३. सुभिक्षम् ....
४. दुर्लभम् ....
५. निष्क्रियः ....
६. विस्मारयति ....

५. स्थूलाक्षरपदमाधृत्य उदाहरणं च अनुसृत्य प्रश्न-वाक्यं रचयतु –

स्वामिनः जन्म **१९४० तमे वर्षे** अभवत्। स्वामिनः जन्म कदा अभवत्?
१. **मातुः** नाम साराँ इत्यासीत्। ....
२. **तस्मिन्** दुर्भिक्षे जीवनं दुर्भरमासीत्। ....
३. **केशवानन्दाय** दत्तवान्। ....
४. केशवानन्दः **द्विवारं** राज्यसभायाः सदस्यः आसीत्। ....
५. **परोपकाराय** सतां विभूतयः। ....
६. **कुप्रथानां** निवारणे संलग्नः आसीत्। ....

६. अधोलिखित-पदानि आश्रित्य उदाहरणं च अनुसृत्य संस्कृतेन वाक्य-रचनां कुर्वन्तु —

१. पिटकः तव नासाग्रे पिटकः संवृत्तः।
२. एकलः ....
३. विहाय ....
४. पशुचारकः ....
५. हृदि ....
६. कामये ....
७. कुर्वन् ....
८. परोपकाराय ....

निबन्धात्मक-प्रश्नाः

१. स्वामिकेशवानन्दस्य बाल्यकालः कथं कष्टापन्नः आसीदिति वर्णयन्तु।
२. स्वामिनः केशवानन्दस्य जीवनं सर्वपन्थ-सद्भावस्य निदर्शनम् आसीदिति सोदाहरणं प्रतिपादयन्तु।

उत्तरमाला

वस्तुनिष्ठ-प्रश्नाः

१. (आ) २. (अ) ३. (आ) ४. (अ) ५. (आ) ६. (ई) ७. (ई) ८. (इ)

भावचित्राणि

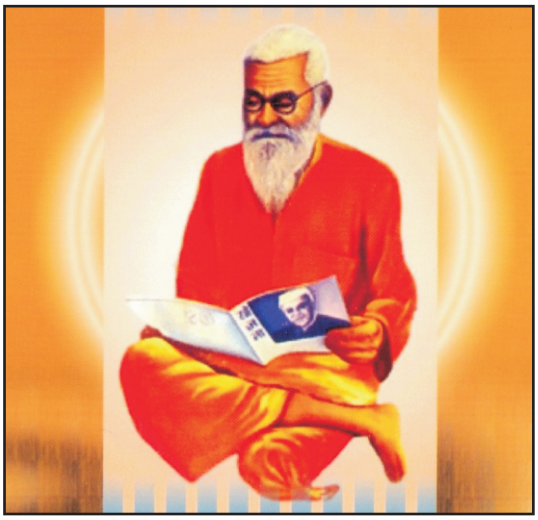

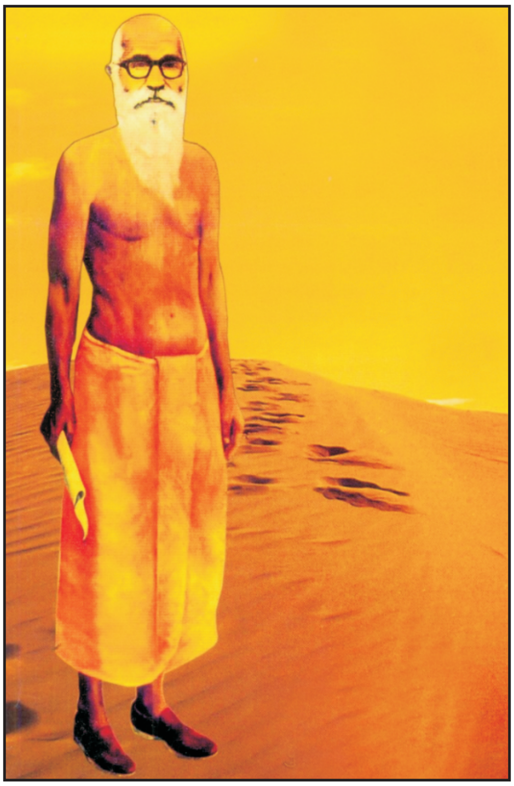

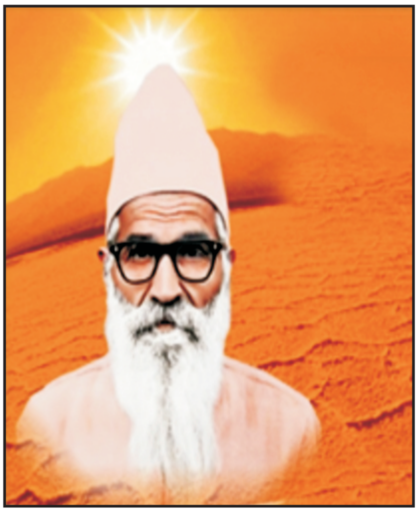

नवमः पाठः

प्रस्तुतोऽयं पाठः 'भारत-भारती-वैभवम्' इत्याख्य-ग्रन्थाद् संकलितः। अस्य महनीय-ग्रन्थस्य रचनाकारः श्रीनिम्बार्काचार्यपीठाधीश्वरः श्रीराधासर्वेश्वरशरणदेवाचार्यः 'श्रीजी' महाराजः वर्तते। मातृभूमेः भारतस्य, भारत्याः च संस्कृतभाषायाः वन्दनात्मकं सुन्दरं गीतिकाव्यम् एतदस्ति, यत्र 'गीता-गङ्गा-गावश्च' इत्येवं गकारत्रयी अपि सुष्ठु वर्णिता। अत्र संगृहीतः ग्रन्थस्य अस्य स्वल्पः अंश एव एतावद्-कलात्मकः, सर्वाङ्गसुन्दरः, मधुरश्चास्ति यत् बंकिमचन्द्रस्य 'वन्देमातरम्' इति गीतम् अनायासं स्मारयति।

भारत-वैभवम्

वन्दे नितरां भारतवसुधाम्।
दिव्यहिमालय-गङ्गा-यमुना-सरयू-कृष्णाशोभितसरसाम्।।

मुनिजनदेवैरनिशं पूज्यां जलधितरङ्गैरञ्चितसीमाम्।
भगवल्लीला-धाममयीं तां नाना तीर्थैरभिरमणीयाम्।।

अध्यात्मधरित्रीं गौरवपूर्णां शान्तिवहां श्री-वरदां सुखदाम्।
सस्यश्यामलां कलितामलां कोटि-कोटिजनसेवितमुदिताम्।।

वीरकदम्बैरतिकमनीयां सुधीजनैश्च परमोपास्याम्।
वेद-पुराणैर्नित्यसुगीतां राष्ट्रसुभक्तैरीड्यां भव्याम्।।

नानारत्नैर्मणिभिर्युक्तां हिरण्यरूपां हरिपदपुण्याम्।
राधासर्वेश्वरशरणोऽहं वारं वारं वन्दे रम्याम्।।

शब्दार्थाः

भारत-वसुधाम् — भारत-भूमिम्। **नितराम्**- सततम्। **वन्दे**—अभिवादये। कीदृशीं भारत-वसुधाम् -**दिव्यहिमालय-गंगा-यमुना-सरयू-कृष्णाशोभितसरसाम्** — परमदिव्यो हिमालयो नाम नगाधिराजः पुनश्च गङ्गा-भागीरथी। यमुना-कालिन्दनन्दिनी। सरयू-वासिष्ठी। कृष्णा-कावेरी प्रभृति-नदीभिः पावनतमाम्। **मुनिजनदेवैरनिशम्** — सुरनरमुनिवृन्दैर्नित्यम्। **पूज्याम्** — आराध्याम्। **जलधितरङ्गैः** — समुद्रवीचिभिः। **अञ्चितसीमाम्** — परिशोभित-प्रान्तभागाम्। **भगवल्लीलाधाममयीम्** — भगवत्क्रीडास्थलमयीम्। **नानातीर्थैरभिरमणीयाम्**- विविधतीर्थैरतिमनोहराम्। **अध्यात्मधरित्रीम्**- अध्यात्मविद्याधरणीम्। **गौरवपूर्णाम्** — महत्वपूर्णाम्। **शान्तिवहाम्** — शान्ति-प्रदाम्। **श्रीवरदाम्** — लक्ष्मीदात्रीम्। **सुखदाम्** — सुखप्रदाम्। **सस्यश्यामलाम्** — धन-धान्यपरिपूर्णाम्। **कलिताम्**— ललिताम् अर्थात् सुन्दरतमाम्। **अमलाम्** — निर्मलाम्। **कोटि-कोटिजनसेवितमुदिताम्** — असंख्य-जन-निस्सेवनेन सुप्रसन्नाम्। **वीरकदम्बैरतिकमनीयाम्** — वीरपुरुषसमूहैः सुमनोहराम्। **सुधीजनैश्च** — बुधजनैश्च। **परमोपास्याम्**- परिसेव्याम्। **वेदपुराणैर्नित्यसुगीताम्** — निगमागमशास्त्रैरनिशं प्रगीयमानाम्। **राष्ट्रसुभक्तैरीड्याम्** — देशभक्तैः संस्तुताम्। **भव्याम्** — विशालाम्। **नानारत्नैर्मणिभिर्युक्ताम्** — मुक्ता-माणिक्य-प्रवालादिविविधरत्नैर्मणिभिश्च भरिताम्। **हिरण्यरूपाम्** — स्वर्णस्वरूपाम्। **हरिपदपुण्याम्** — भगवच्चरणसमलङ्कृताम्, अतएव पुण्याम्। **रम्याम्** — परममनोहराम्। ताम्-भारतवसुधाम्। **अहम्** — ग्रन्थकारः। **वारं वारम्** — मुहुर्मुहुः। **वन्दे** — अभिवादये।

अभ्यास-प्रश्नाः

वस्तुनिष्ठ-प्रश्नाः

१. 'भारत-वैभवम्' इति पाठः कस्माद् ग्रन्थाद् गृहीतः वर्तते —

(अ) भारत-भारती (आ) देवभारती- वैभवम्

(इ) भारत-भारती-वैभवम् (ई) सुरभारती-वैभवम्। ( )

२. 'वन्दे नितरां भारत-वसुधाम्' इत्यस्य रचनाकारः अस्ति —

(अ) श्रीजी महाराजः (आ) श्रीमहेश्वरानन्दगिरिजी महाराजः

(इ) श्रीईश्वरानन्दगिरिजी महाराजः (ई) श्री संवित्सोमगिरिदेवः ( )

३. वीरकदम्बैरतिकमनीयाम् — इत्यत्र कदम्ब-शब्दस्य अर्थोऽस्ति —

(अ) वृक्षविशेषः (आ) पुष्पविशेषः

(इ) समूहः (ई) वसन्तः ( )

लघूत्तरात्मक-प्रश्नाः

१. राधासर्वेश्वरशरणः कोऽस्ति?

२. 'भारतवसुधाम्' इत्यस्य पञ्चविशेषणानि कानिचन लिख्यन्ताम्।

३. सन्धिविच्छेदं कुर्वन्तु —

१. भगवल्लीला	................+................
२. सुधीजनैश्च	................+................
३. परमोपास्याम्	................+................
४. सुभक्तैरीड्याम्	................+................

निबन्धात्मक-प्रश्नाः

१. पाठम् अनुसृत्य भारतवसुधायाः महत्त्वं वर्णयन्तु।

उत्तर-माला

वस्तुनिष्ठ-प्रश्नाः

1. (इ) 2. (अ) 3. (इ)

परियोजनात्मकं कार्यम्-

भारतभक्तियुतं किमपि एकं संस्कृत-हिन्दी-बंग्ला-राजस्थानी-गीतं कण्ठाग्रं कृत्वा कक्षायां श्रावयन्तु।

दशमः पाठः

'सुभाषितम्' इत्यनेन पदेन तु भवन्तः सर्वे परिचिताः एव स्युः। सुभाषितम्, अमृतवचनं, नीतिवाक्यं, सूक्तिः इत्यादयः सर्वेऽपि पर्यायशब्दास्सन्ति। तद् वाक्यं (वाक्यांशोऽपि वा) सुभाषितम् इत्युच्यते यत् श्रुत्वा मनस्तोषः सुखानुभूतिश्च जायते, यत् अन्येषां मनः क्लेशाय न भवेत्, यस्य प्रयोगः अपरेषाम् अनादराय न स्यात्, यत् सत्यपूतं हितावहं च भवेत्, यत्र नैतिकता-बुद्धिमत्ता-विवेकशीलता च स्यात्। सुभाषितस्य लक्षणं क्वचिद् एवं कृतमस्ति-''**वचनं सारभूतं यत्-तत् सुभाषितमुच्यते।**'' अस्माकं जीवने सुभाषितानां कियत् महत्त्वं वर्तते, इत्यस्मिन् विषयेऽपि कतिपयानि सुभाषितानि एवं मिलन्ति-

१. संसार-कटुवृक्षस्य द्वे फले अमृतोपमे।
सुभाषितरसास्वादः सङ्गतिः सुजने जने।।

२. सुभाषितरसास्वादः सज्जनैः सह संगतिः।
सेवा विवेकिभूपस्य दुःख-निर्मूलनं त्रयम्।।

३. सुभाषितेन गीतेन बालकानां च लीलया।
मनो न भिद्यते यस्य स वै मुक्तोऽथवा पशुः।।

४. अमेध्यादपि काञ्चनम् बालादपि सुभाषितम्।।

सुभाषित-प्रशंसात्मकानां एषां चतुर्णां पद्यानाम् अयमेव सारः यत् —

१. असारेऽस्मिन् संसारे सुभाषितरसास्वादनं खलु अमृतास्वादनसमम्।

२. सुभाषितास्वादनं दुःखनिवारणम्।

३. सुभाषितं हि मनसः द्रवीभावस्य कारणम्।

४. सुभाषितं तु बालकादपि लभ्यते चेत् स्वीकरणीयम्।

अतो हि पाठेऽस्मिन् भवतां रसास्वादनाय, ज्ञानार्जनाय, गुणार्जनाय च कानिचन प्रसिद्धानि ज्ञातमूलानि अज्ञातमूलानि च सुभाषितानि इतस्ततः समाकृष्य लिख्यन्ते। वाणी-माधुरी, सद्गुण-महिमा, पात्रापात्रविवेकः, खल-सज्जन-विवेकः, विद्यार्जन-धनार्जन-धर्मार्जन-प्रकारः, मैत्री, दानशीलता, अहिंसावृत्तिः, आततायिनं प्रति नीतिः, संघवृत्तिः — इत्येवं विविध-विषय-सम्बद्धानि सुभाषितानि अत्र चितानि।

सुभाषित-रत्नानि

पृथिव्यां त्रीणि रत्नानि जलमन्नं सुभाषितम्।
मूढ़ैः पाषाण - खण्डेषु रत्नसंज्ञा विधीयते।। १ ।।

प्रियवाक्य - प्रदानेन सर्वे तुष्यन्ति जन्तवः।
तस्मात्तदेव वक्तव्यं वचने का दरिद्रता।। २ ।।

गुणैः गौरवमायाति नोच्चैः आसनमास्थितः।
प्रासादशिखरस्थोऽपि काको न गरुडायते।। ३ ।।

पात्रापात्र - विवेकोऽस्ति धेनुपन्नगयोः इव।
तृणात्संजायते क्षीरं क्षीरात्संजायते विषम्।। ४ ।।

यथा खनन् खनित्रेण नरो वार्यधिगच्छति।
तथा गुरुगतां विद्यां शुश्रूषुरधिगच्छति।। ५ ।।

अजरामरवत् प्राज्ञो विद्यामर्थं च चिन्तयेत्।
गृहीत इव केशेषु मृत्युना धर्ममाचरेत्।। ६ ।।

धन - धान्य - प्रयोगेषु विद्यायाः संग्रहेषु च।
आहारे व्यवहारे च त्यक्तलज्जः सुखी भवेत्।। ७ ।।

विद्या विवादाय धनं मदाय
शक्तिः परेषां परिपीडनाय।
खलस्य साधोर्विपरीतमेतत्
ज्ञानाय दानाय च रक्षणाय ।। ८ ।।

खलः सर्षपमात्राणि परच्छिद्राणि पश्यति।
आत्मनो बिल्वमात्राणि पश्यन्नपि न पश्यति।। ९।।

शोकाराति - परित्राणं प्रीतिविस्त्रम्भभाजनम्।
केन रत्नमिदं सृष्टं मित्रमित्यक्षरद्वयम्।। १० ।।

परोक्षे कार्यहन्तारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनम्।
वर्जयेत्तादृशं मित्रं विषकुम्भं पयोमुखम्।। ११ ।।

अनुकूले विधौ देयं यतः पूरयिता हरिः।
प्रतिकूले विधौ देयं यतः सर्वं हरिष्यति।। १२ ।।

अहिंसा परमो धर्मस्तथाऽहिंसा परं तपः।
अहिंसा परमं सत्यं यतो धर्मः प्रवर्तते।। १३ ।।

आततायिनम् आयान्तं हन्यादेवाविचारयन्।
नाततायि-वधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन।। १४ ।।

गोपालसाङ्गिकः कृष्णः रामो वानरसाङ्गिकः।
सद्भिक्षुसाङ्गिको बुद्धः महात्मानो हि साङ्गिकाः।। १५ ।।

अन्वयः

१. पृथिव्यां त्रीणि रत्नानि (सन्ति) - जलम् अन्नं सुभाषितम् (च)। मूढैः पाषाणखण्डेषु रत्नसंज्ञा विधीयते।

२. प्रियवाक्य-प्रदानेन सर्वे जन्तवः तुष्यन्ति। तस्मात् तदेव (प्रियवाक्यमेव) वक्तव्यम्। वचने का दरिद्रता?

३. (मनुष्यः) गुणैः गौरवम् आयाति, न (तु) उच्चैः आसनम् आस्थितः (जनः)। काकः प्रासाद-शिखरस्थः अपि (सन्) न गरुडायते।

४. पात्रापात्र-विवेकः धेनुपन्नगयोः इव अस्ति। तृणात् क्षीरं संजायते, क्षीरात् (च) विषं संजायते।

५. यथा नरः खनित्रेण खनन् वारि अधिगच्छति, तथा (एव) शुश्रूषुः गुरुगतां विद्याम् अधिगच्छति।

६. प्राज्ञः अजरामरवत् विद्याम् अर्थं च चिन्तयेत्, मृत्युना केशेषु गृहीतः इव (च) धर्मम् आचरेत्।

७. धनधान्य-प्रयोगेषु विद्यायाः संग्रहेषु च, आहारे व्यवहारे च त्यक्तलज्जः (जनः) सुखी-भवेत्।

८. खलस्य विद्या विवादाय, धनं मदाय, शक्तिः (च) परेषां परिपीडनाय (भवति)। (किन्तु) साधोः एतत् (सर्वं) विपरीतं-(विद्या) ज्ञानाय, (धनं) दानाय, (शक्तिः) रक्षणाय च (भवति)।

९. खलः सर्षपमात्राणि (अपि) परच्छिद्राणि पश्यति, (परन्तु) आत्मनः बिल्वमात्राणि (छिद्राणि अपि) पश्यन् अपि न पश्यति।

१०. शोकाराति-परित्राणं प्रीतिविस्रम्भभाजनं मित्रम् इति इदम् अक्षरद्वयं रत्नं केन सृष्टम्?

११. परोक्षे कार्य-हन्तारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनं, तादृशं पयोमुखं विषकुम्भं मित्रं वर्जयेत्।

१२. विधौ अनुकूले (सति) देयं यतः पूरयिता हरिः (अस्ति); विधौ प्रतिकूले (सत्यपि) देयं यतः (सः हरिः) सर्वं हरिष्यति।

१३. अहिंसा परमः धर्मः (अस्ति), तथा अहिंसा परं तपः, (तथा च) अहिंसा परमं सत्यं (विद्यते) यतः धर्मः प्रवर्तते।

१४. आयान्तं आततायिनं अविचारयन् हन्यात् एव। आततायि-वधे हन्तुः कश्चन दोषः न भवति।

१५. कृष्णः गोपाल-साङ्घिकः, रामः वानर-साङ्घिकः, बुद्धः (च) सद्भिक्षु-साङ्घिकः (आसीत्)। हि महात्मानः साङ्घिकाः (भवन्ति)।

शब्दार्थाः

पृथिव्याम् — वसुन्धरायाम्। **पाषाण-खण्डेषु** — प्रस्तर-खण्डेषु। **रत्नसंज्ञा विधीयते** — रत्नम् इति नाम प्रदीयते। **प्रियवाक्य-प्रदानेन** — मृदुवाक्यप्रयोगेण, मधुरभाषणेन। **सर्वे जन्तवः** — सर्वेऽपि प्राणिनः। **तुष्यन्ति** — सन्तोषं प्राप्नुवन्ति। **दरिद्रता** — कृपणता। **गौरवम्** — गुरुताम्। **आयाति** — प्राप्नोति। **प्रासादशिखरस्थः** — प्रासादस्य भवनस्य शिखरे शीर्षे स्थितः। **गरुडायते** — गरुडवत् आचरति। **पात्रापात्रविवेकः** — पात्रस्य अपात्रस्य च भेदः। **धेनुपन्नगयोः इव** — गोसर्पयोः तुल्यम् (गाय व सर्प के समान)। **तृणात् क्षीरम्** — घासात् दुग्धम्। **क्षीरात् विषम्** — दुग्धात् विषम्। **संजायते** — उत्पद्यते। **खनित्रेण** — खनन साधनेन (कुदाल से)। **वारि** — जलम्। **अधिगच्छति** — प्राप्नोति (प्राप्त कर लेता है)। **गुरुगताम्** — गुरौ विद्यमानाम् (गुरु में विद्यमान)। **शुश्रूषुः** — श्रोतुं ज्ञातुम् इच्छुकः,

जिज्ञासुः, सेवापरायणः। **प्राज्ञः** — विद्वान्, बुद्धिमान्। **अजरामरवत्** — अहम् अजरः अमरः च इति मत्वा (अजर व अमर के समान अर्थात् स्वयं को अजर-अमर मानकर) **अजरः** = जरारहितः, **अमरः** = मरणरहितः। **चिन्तयेत्** — विचारयेत्, प्राप्नुयात्। **मृत्युना** — यमराजेन (मृत्यु के द्वारा)। **केशेषु गृहीत इव** — मरणासन्नः इव (मृत्यु ने केश पकड़ रखे हैं, ऐसा मानकर)। **धर्मम् आचरेत्** — धर्माचरणं कुर्यात्। **त्यक्तलज्जः** — त्यक्ता लज्जा येन सः (लज्जारहित)। **परेषाम्** — अन्येषाम्। **परिपीडनाय** — दुःखं दातुम्। **सर्षपमात्राणि** — सर्षपसदृशानि, अतिलघूनि (सर्षप=सरसों)। **परच्छिद्राणि** — परेषां दोषान्। **आत्मनः** — स्वस्य। **बिल्वमात्राणि** — बिल्वसदृशानि (बिल्व=बील के फल के समान), स्थूलानि। **शोकाराति-परित्राणम्** — शोकः एव अरातिः शत्रुः, तस्मात् परित्राणम् रक्षणम्। (शोकरूपी शत्रु से बचाने वाला)। **प्रीतिविस्रम्भ-भाजनम्** — प्रीतेः प्रेम्णः विस्रम्भस्य विश्वासस्य च भाजनं पात्रम् (प्रेम और विश्वास का पात्र)। **अक्षरद्वयम्** — मि+त्र इत्यक्षरद्वयात्मकम् ('मि' और 'त्र' इन दो अक्षरों वाला)। **रत्नम्** — मणिः। **सृष्टम्** — निर्मितम्। **परोक्षे** — अप्रत्यक्षम्, अनुपस्थितौ (पीठ पीछे)। **कार्यहन्तारम्** — कार्यविघातकम्, कार्यविनाशकम् (काम बिगाड़ने वाले को)। **प्रत्यक्षे** — सम्मुखे, पुरतः (प्रकट में, सामने)। **प्रियवादिनम्** — मधुरभाषिणम्। **पयोमुखम्** — पयः दुग्धं मुखे यस्य तत्, तादृशम् (जिसके मुखभाग पर यानी ऊपर-ऊपर दूध हो, ऐसे को)। **विषकुम्भम्** — विषपूरितं कलशम् (जहर-भरे घड़े को)। **वर्जयेत्** — त्यजेत्। **विधौ** — भाग्ये। **अनुकूले** — अभिमते, मनोवाञ्छिते सति (अनुकूल होने पर)। **देयम्** — दातव्यम् (देना चाहिये)। **प्रतिकूले** — विपरीते सति (विपरीत होने पर)। **यतः** — यस्मात् (क्योंकि)। **पूरयिता** — दाता (देने वाला)। **हरिः** — परमेश्वरः। **हरिष्यति** — अपहरिष्यति (छीन लेगा)। **अहिंसा** — प्राणिवधस्य अभावः, मनसा-वाचा-कर्मणा च प्राणिनाम् अपीडनम्। **परमः** — चरमः, सर्वोच्चः। **तपः** — तपश्चर्या। **यतः** — यस्मात् (जिससे)। **प्रवर्तते** — प्रारभते (प्रवृत्त होता है, चलता है)। **आयान्तम्** — आगच्छन्तम् (आते हुए)। **आततायिनम्** — आतंकिनम् (आततायी को)। **अविचारयन्** — अविचार्य (बिना विचारे)। **हन्तुः** — घातकस्य (मारने वाले का)। **दोषः** — अपराधः। **गोपालसाङ्घिकः** — गोपालानां संघटनेन सम्बद्धः। **वानरसाङ्घिकः** — वानराणां संघेन सम्बद्धः। **सद्भिक्षुसाङ्घिकः** — सद्भिक्षूणां संघेन सम्बद्धः। **महात्मानः** — महापुरुषाः। **साङ्घिकाः** — संघसम्बद्धाः, संघप्रियाः, संघनिष्ठाः, साहचर्यशीलाः।

अभ्यास-प्रश्नाः

वस्तुनिष्ठ-प्रश्नाः

१. पृथिव्यां त्रिषु रत्नेषु एतत् न गण्यते —

(अ) जलम् (आ) अन्नम्

(इ) धनम् (ई) सुभाषितम् ( )

२. 'पन्नग'-शब्दस्य अर्थोऽस्ति —

(अ) पत्रम् (आ) नगः पर्वतः वा

(इ) गरुडः (ई) सर्पः ( )

३. कस्य धनं मदाय भवति —

(अ) खलस्य (आ) सज्जनस्य

(इ) धनिकस्य (ई) सर्वस्व ( )

४. अहिंसा अस्ति —

(अ) परमो धर्मः (आ) परं तपः

(इ) परमं सत्यम् (ई) उपर्युक्तं सर्वमपि ( )

५. 'खलः परच्छिद्राणि पश्यति' इत्यत्र 'छिद्रम्' इत्यस्य अर्थोऽस्ति —

(अ) विवरम् (आ) दोषः

(इ) गुणः (ई) बिलम् ( )

६. पुरतः यदि कश्चित् आततायी आयाति तर्हि सः —

(अ) बहिष्करणीयः, उत्सारणीयः (आ) ससम्भ्रमम् अभिनन्दनीयः

(इ) सत्वरं हन्तव्यः (ई) सर्वथा उपेक्षणीयः ( )

७. प्रीतिविस्रम्भभाजनम् कः भवति —

(अ) मित्रम् (आ) अमित्रम्

(इ) तटस्थः (ई) एते सर्वेऽपि ( )

८. दानं करणीयम् —

(अ) भाग्ये अनुकूले सति (आ) भाग्ये प्रतिकूले सति

(इ) सदैव (ई) कदापि नैव ( )

९. अधोलिखितेषु असत्यं कथनमस्ति —

(अ) शुश्रूषुः विद्याम् अधिगच्छति (आ) साधोः विद्या विवादाय भवति

(इ) आततायि-वधे दोषः न भवति (ई) महापुरुषाः सङ्कशीलाः भवन्ति ( )

लघूत्तरात्मक-प्रश्नाः

१. अधोलिखित-प्रश्नानाम् उत्तराणि दीयन्ताम् —

(क) 'सुभाषितम्' इति पदस्य कोऽर्थः ?

(ख) पृथिव्यां कियन्ति रत्नानि ? कानि च तानि ?

(ग) मूढैः कुत्र रत्नसंज्ञा विधीयते ?

(घ) पात्रापात्रविवेकः केन तुल्यं भवति ?

(ङ) अजरामरवत् किं चिन्तयेत् प्राज्ञः ?

(च) कुत्र लज्जा त्यक्तव्या सुखार्थिना ?

(छ) 'मित्रम्' इति पदं द्व्यक्षरं वा सार्द्धद्व्यक्षरं वा?

(ज) धनस्य पूरयिता, हर्त्ता च कोऽस्ति?

२. 'क'-खण्डं 'ख'-खण्डेन सह यथोचितं योजयतु —

क	**ख**
१. खलः	खनित्रम्
२. पात्रम्	शोकाराति-परित्राणम्
३. अपात्रम्	छिद्रान्वेषणम्
४. खननम्	वानर-साङ्घिकः
५. मित्रम्	धेनुः
६. रामः	पन्नगः
७. विद्या	दानाय मदाय च
८. शक्तिः	कृष्णः
९. धनम्	ज्ञानाय विवादाय च
१०. गोपालसाङ्घिकः	रक्षणाय पीडनाय च

३. अधोलिखित-पदानां पर्यायपदानि पाठाद् आकृष्य लिखन्तु —

१. पानीयम्	जलम्, वारि
२. दुग्धम्	....
३. गौः	....
४. सर्पः	....
५. दुर्जनः	....
६. धनम्	....
७. शत्रुः	....
८. भाग्यम्	....
९. वासुदेवः	....
१०. सुहृद्	....

४. निम्नलिखित-पदानां विलोमपदानि पाठाद् चित्वा लिखन्तु —

१. दुर्भाषितम्	सुभाषितम्
२. सम्पन्नता	....
३. सज्जनः	....
४. नीचैः	....
५. दुःखी	....
६. प्रत्यक्षम्	....

७. अनुकूलः ....
८. हिंसा ....
९. गुणः ....
१०. अदेयम् ....

५. स्थूलाक्षरपदमाश्रित्य (उदाहरणम् अनुसृत्य च) संस्कृतेन प्रश्नवाक्य-निर्माणं क्रियताम् —

१. **सर्वे जन्तवः** तुष्यन्ति। के तुष्यन्ति?
२. **काको** न गरुडायते। ....
३. **खलस्य** विद्या विवादाय भवति। ....
४. साधोः विद्या **ज्ञानाय** भवति। ....
५. वर्जयेत् **तादृशं** मित्रम्। ....
६. **आततायिनं** हन्यात्। ....
७. **विधौ अनुकूले** देयम्। ....

६. अधोलिखित-पदानि आधृत्य (उदाहरणं च अनुसृत्य) संस्कृतेन वाक्य-निर्माणं क्रियताम् —

१. दरिद्रता दरिद्रता सदा दुःखदायिनी भवति।
२. त्रीणि ....
३. यथा ....
४. इव ....
५. सुखी ....
६. कश्चन ....
७. धर्मः ....
८. रामः ....

निबन्धात्मक-प्रश्नाः

१. 'पृथिव्यां त्रीणि रत्नानि...... संज्ञा विधीयते'-अस्य सुभाषितस्य हिन्द्यर्थः लिख्यताम्।
२. 'विद्या विवादाय...... रक्षणाय।' — अस्य श्लोकस्य संस्कृत-व्याख्या क्रियताम्।
३. अस्मिन् पाठे सन्मित्रस्य कुमित्रस्य च विषये किं प्रतिपादितम् अस्ति? लिख्यताम्।

उत्तर-माला

वस्तुनिष्ठ-प्रश्नाः

१. (इ) २. (ई) ३. (अ) ४. (ई) ५. (आ) ६. (इ) ७. (अ) ८. (इ) ९. (आ)

परियोजनात्मकं कार्यम्

१. अस्य पाठस्य सर्वाण्यपि सुभाषितानि कण्ठस्थीकृत्य तेषां शुद्धतया लेखनस्य, सस्वरं प्रस्तुतीकरणस्य च स्पर्धा कक्षायां सहपाठिभिः साकम् आयोजनीया।

व्याकरण-प्रश्नाः

१. सन्धिविच्छेदं/सन्धिं कुर्वन्तु —

१. पात्रापात्रम्	.... + ...
२. वार्यधिगच्छति	.... + ...
३. अजरामरवत्	.... + ...
४. परच्छिद्राणि	.... + ...
५. पश्यन्+अपि	....
६. शोकारातिः	.... + ...
७. धर्मस्तथाऽहिंसा	.... + ...+...........
८. हन्यादेवाविचारयन्	.... + ...+...........

२. अधस्तन पदेषु प्रकृति-प्रत्यय-विभागं कुर्वन्तु —

पदम्	**उपसर्गः + धातु + प्रत्ययः**
१. वक्तव्यम्	....
२. रक्षणम्	....
३. त्यक्तम्	....
४. पश्यन्	....
५. परित्राणम्	....
६. सृष्टम्	....
७. हन्ता	....

३. समासः/समास-विग्रहः करणीयः —

१. धेनुः च पन्नगः च	....
२. पाषाणानां खण्डाः	....
३. त्यक्तलज्जः	....
४. परच्छिद्राणि	....
५. कार्यहन्ता	....
६. आततायिनां वधः	....

एकादशः पाठः

इयम् एकाङ्की डॉ. नारायणशास्त्रीकांकरेण विरचिता अस्ति। अस्य महोदयस्य जन्म जयपुरनगरे अभवत्। अनेन संस्कृतभाषायां अनेकाः एकाङ्क्यः लिखिताः। तासां संकलनं 'एकाङ्कीसंस्कृतनवरत्नसुषमा' नामके अनेनैव विरचिते ग्रन्थे अस्ति। अकबरेण सह युद्धं कुर्वन् धनाभावे सैन्यशक्त्यभावे खिन्नः महाराणा प्रतापः स्वदेशं परित्यक्तुं समुद्यतः भवति। तस्मिन् अवसरे मेवाड़मन्त्री भामाशाहः आगत्य स्वकीयां विपुलां धनराशिं देशस्य स्वतन्त्रतायै प्रतापाय समर्पयति। इत्थमस्मिन् एकाङ्करूपके महाराणाप्रतापस्य कर्त्तव्यबुद्धिः, स्वराष्ट्रस्य स्वतन्त्रतायै दृढ़ेच्छाशक्तिः, स्वाभिमानं, भामाशाहस्य उदारता, देशरक्षायै स्वसम्पत्तिसमर्पणं च इत्येवमादयः विशिष्टाः गुणाः वर्णिताः सन्ति।

स्वदेशं कथं रक्षेयम्

(मेवाड़ाधिपतिः महाराणाप्रतापः अरण्ये स्वसहचरेण सह एकस्यां शिलायाम् उपविष्टः वर्तते। असौ प्राणैः अपि स्वदेशं रक्षितुम् इच्छति। साधनाभावात् किमपि कर्तुम् असमर्थः स मनसि किञ्चित् विचारयन्नस्ति)

प्रतापः – अरे धिक् माम्। यदि अहं मातृभूमिं रक्षितुं न शक्नोमि, किम् अत्र वासेन मे प्रयोजनम्।
(दीर्घं निःश्वसिति)
(ततः प्रविशति कश्चन राजपुत्र-सर्वदारः)

सर्वदारः – (राजोचितं प्रणम्य) विजयतां विजयतां महाराजः।

प्रतापः – *(दीर्घं निःश्वस्य मुखम् उन्नमय्य च)* हा धिक्। विजयध्वनिं कृत्वा त्वम् अपि किम् एवं मां लज्जयसे भ्रातः!

सर्वदारः – प्राणाधार! किम् इदं भवान् वदति? स्वधर्माय भवता सर्वं किम् अपि कृतम्। स्वाधीनतायै सर्वं किम् अपि सोढम्। भवतः सदा विजयः एव भविष्यति।

प्रतापः – कीदृशस्तावद् विजयः? स्वदेशं परित्यक्तुं तु समुद्यतः अस्मि!

द्वितीयसर्वदारः – *(उत्थाय साञ्जलिः)* नहि नहि महाराज! यत्र-यत्र भवान् गमिष्यति, तत्र-तत्र वयम् अपि अनुगमिष्यामः।

प्रतापः – एवं न वाच्यम्। भवन्तः अत्र स्थित्वा एव मातृभूमेः सेवां कुर्वन्तु।

तृतीयसर्वदारः – नहि भगवन्! अस्माकं सेवाः भवता सह सन्ति। वयं तु भवता सह एव निवत्स्यामः।

प्रतापः – यद् रोचते भवद्भ्यः, कुर्वन्तु। न अहं भवतः विवशान् करोमि।
(महाराणा प्रतापेन सह सर्वे अपि अनुचराः ततः उत्थाय भिल्लानाम् आवासस्य मध्यतः

निःसरन्ति।)

प्रथमः भिल्लः - हा भगवन्! अद्य कीदृशः समयः आगतः? प्रतापः अपि स्वदेशं परित्यज्य अन्यत्र प्रस्थितः अस्ति।

द्वितीयः भिल्लः - न जाने अस्य मेवाड़देशस्य भाग्ये किं लिखितम् अस्ति। हे दीनदयालो! परमेश्वर!! त्वम् अपि अद्य इयान् निष्ठुरः कथं जातः!

तृतीयः भिल्लः - हा धिक्! वराकस्य समीपे न जीवनसामग्री न च युद्धसामग्री एव विद्यते। मातृभूमेः दुर्दशां स्वचक्षुषा कथं द्रक्ष्यामः? *(रोदिति)*

(भिल्लानां प्रलापं श्रुत्वा)

एकः सहचरः - हा धिक्! एते भिल्लाः सत्यम् एव वदन्ति। अयं समयः देशाय धर्माय च न शोभनः। परं किं क्रियेत? *(असिं निःसार्य प्रतापाय ददत्)* प्रभो! बलिं ददातु मम भवान् अनेन। न आत्मचक्षुषा मेवाड़भूमेः दुर्दशा द्रष्टुं शक्यते।

द्वितीयः सहचरः - सत्यम् एव साम्प्रतं जीवनं नरकायते।

भिल्लाः - हा! अस्माकम् अपि जीवनेन को लाभः? यदि वयं देशरक्षायै न किम् अपि कर्तुं समर्थाः, तदा मरणम् एव अस्माकं श्रेयस्करम्।

प्रतापः - हा धिक्! भवन्तः सर्वे इदं किं कुर्वन्ति? आत्महननं महत्पापं वर्तते। स्थीयतां स्थीयताम्। कष्टानि सोढ्वा वीरगत्या मरणं कल्याणकरं कथ्यते। इत्थम् आत्महननं तु नपुंसकानां कर्म। किञ्चिद् धैर्येण विचारयन्तु।

(पृष्ठतः ध्वनिः भवति - स्थीयतां स्थीयतां प्रभो! स्थीयतां स्थीयताम्!!)

प्रतापः - *(परिचित-ध्वनिमिव आकर्ण्य सोत्साहम्)* अरे सर्वदार! वृक्षम् आरुह्य दृश्यतां तु तावद् कः अयं शब्दायते?

सर्वदारः - *(तथा निपुणं निरीक्षमाणः)* महाराज! मेवाड़मन्त्री भामाशाहः इव कश्चन आगच्छन् प्रतीयते।

प्रतापः - हुँ, किम् उक्तम्! भामाशाहः? तस्य कथम् इदं ज्ञातम् अभूत्? अस्तु तावत्, प्रतीक्षामहे तम्। *(भामाशाहः धनराशिग्रन्थिम् आदाय आयाति)*

भामाशाहः - *(प्रणम्य)* अन्नदातः! सेवकं सन्त्यज्य क्व प्रस्थीयते श्रीमता?

प्रतापः - *(दीर्घं निःश्वस्य)* न क्व अपि बन्धो! गन्तुं शक्यम् अपि तु न। पार्श्वे धनं नैव, न च सेना एव। अहं स्वदेशं कथं रक्षेयम्? अस्माद् एव मनः दोलायितम् अस्ति।

भामाशाहः - महाराज! यदा इमान् समाचारान् अशृण्वम् तदा हृदयं मे भग्नम् इव अभवत् *(धनग्रन्थिं निर्दिश्य)* इयं पुनः सम्पत्तिः कस्मै प्रयोजनाय? यदि ईदृशे एव अवसरे न इयम् उपयुज्येत!

प्रतापः - भवान् सत्यं वदति।

भामाशाहः - यदि एवं, गृह्यतां भवदीया सम्पत्तिः श्रीमता एव। त्रोट्यतां पारतन्त्र्य-शृंखला एभिः

लोहमय-बाहुभि:! स्वतन्त्र: क्रियतां स्वदेश:!! सुरक्ष्यतां धर्म:!!!
(धनस्य ग्रन्थिकां चरणयो: अर्पयति सप्रणामम्)

प्रताप: – *(साश्चर्यम्)* किम् इदं भवान् करोति? भवदीया सम्पत्ति: कथं मदीया? किम् एतेन न मे अपमान:? न अहं दत्तां सम्पत्तिं पुनराददामि।

भामाशाह: – *(सविनयम्)* महाराज! न अहम् अपमानं करोमि। का तुच्छ-सेवके शक्ति: यया असौ तथा दु:साहसं कुर्यात्। गृह्यतां महाराज! गृह्यताम्! देश-धर्मयो: रक्षा विधीयताम्!

प्रताप:- *(सहर्षम् आदाय)* धन्य: असि मन्त्रिवर्य! धन्य:। त्वदीया जननी धन्या। कथ्यतां तु अभिन्नहृदय! अस्यां कियती सम्पत्ति:?

भामाशाह: – *(प्रसन्नमुख: प्रणम्य)* महाराज! इयती एव स्वल्पतमा यद् अनया द्वादशवर्षाणि यावत् पञ्चविंशतिसहस्रसैनिका: सहर्षं योद्धुं शक्नुवन्ति।

प्रताप: – अहो! तदा तु किं कथनीयम्? महत्कार्यं सेत्स्यति अनया। *(सर्वान् सम्बोध्य)* अद्य अस्मात् एव क्षणात् राणा स्वदेशस्य पारतन्त्र्य-शृंखला: त्रोटयितुं शत्रून् संहारयितुं धर्मं रक्षितुं च योत्स्यते, योत्स्यते अवश्यं योत्स्यते! *(भामाशाहम् अभिलक्ष्य)* धन्योऽसि मित्र! धन्य:। एहि त्वां गाढम् आलिङ्गितुम् अभिलषामि।

भामाशाह: – *(प्रतापं ससंकोचम् उपसृत्य)* अनुगृहीत: अस्मि स्वामिन्! अनुगृहीत:।
(तत: उभौ अपि प्रेम्णा परस्परम् आलिङ्गत:, द्वयो: मेलनं विलोक्य सर्वे सहचरा: सहर्षम्)

धन्योऽस्ति राणा, पुनरस्ति मन्त्री, धन्यं द्वयोर्मेलनमस्ति धन्यम्।
धन्या वयं स्म: समयश्च धन्य:, धन्यं पुनर्दर्शनमस्ति पुण्यम्।।

स्वदेश: विजयताम्! महाराणा विजयताम्!! भामाशाह: विजयताम्!!!
(पटाक्षेप:)

शब्दार्था:

अधिपति: — राजा, **अरण्ये**-वने। **सहचरेण** — सहयोगिना। **शिलायाम्** — पर्वतखण्डे। **उपविष्ट:** — स्थित:। **साधनाभावात्** — साधनानाम् अभावात्। **कश्चन** — कश्चित्। **राजोचितम्** — राजानुरूपम्। **उन्नमय्य** — उत्थाप्य। **स्वाधीनतायै** — स्वतन्त्रतायै, **सोढम्** — विसोढ़म् (सहा)। **समुद्यत:** — सन्नद्ध:। **साञ्जलि:** — अञ्जलि-सहितम् (प्रणामपूर्वकम्)। **अनुगमिष्याम:** — अनुगमनं करिष्याम:। **भिल्ल:** — भील इति भाषायाम्। **नि:सरन्ति** — गच्छन्ति। **परित्यज्य** — त्यक्त्वा, **इयान्** — एतावत्। **निष्ठुर:** — संवेदनाहीन:। **वराकस्य** — असहायस्य। **असिम्** — खड्गम्। **नि:सार्य** — बहि: कृत्वा। **साम्प्रतम्** — अधुना। **नरकायते** — नरकम् इव भवति। **देशरक्षायै** — देशस्य रक्षार्थम्। **श्रेयस्करम्** — उचितम्। **आत्महननम्** — आत्महत्या। **महत्पापम्** — अत्यन्तं पापम्। **स्थीयताम्** — तिष्ठन्तु। **सोढ्वा** — भुक्त्वा। **कल्याणदम्** — कल्याणकारी। **आकर्ण्य** — श्रुत्वा। **सोत्साहम्** — उत्साहपूर्वकम्। **सर्वदार:**

— सरदार इति भाषायाम्। **आरुह्य** — आरोहणं कृत्वा। **निपुणम्** — ध्यानपूर्वकम्। **निरीक्षमाणः** — निरीक्षणं कुर्वन्। **प्रतीयते** — आभासते। **उक्तम्** — वदति। **अभूत्** — अभवत्। **प्रतीक्षामहे** — प्रतीक्षां कुर्महे। **धनराशिग्रन्थिम्** — धनस्य पोटली इति भाषायाम्। **आदाय** — गृहीत्वा। **आयाति** — आगच्छति, **प्रणम्य** — नमस्कृत्य। **अन्नदाता** — भरणपोषणकर्त्ता। **क्व** — कुत्र। **पार्श्वे** — निकटे, **दोलायितम्** — कम्पनयुक्तम्। **उपयुज्येत** — उपयोगं कुर्यात्। **त्रोट्यताम्** — भग्नां कुर्वन्तु। **पारतन्त्र्य शृंखला** — परतन्त्रतायाः बन्धनम्, **भवदीया** — तव, **मदीया** — मम, **आददामि** — स्वीकरोमि। **विधीयताम्** — करोतु। **मन्त्रिवर्यः** — मन्त्रिश्रेष्ठः, **इयती** — एतावती, **शक्नुवन्ति** — समर्थाः भवन्ति। **सेत्स्यति** — सिद्धं भविष्यति। **योत्स्यते** — युद्धं करिष्यति। **गाढ्म** — अत्यधिकम्, **अभिलषामि** — इच्छामि। **ससंकोचम्** — संकोचपूर्वकम्। **उपसृत्य** — निकटं गत्वा। **अनुगृहीतः** — धन्यः।

अभ्यास-प्रश्नाः

वस्तुनिष्ठ-प्रश्नाः

१. महाराणा प्रतापः राजा आसीत् —

(क) मारवाड़ राज्यस्य (ख) मेवाड़ राज्यस्य

(ग) भरतपुरराज्यस्य (घ) अलवरराज्यस्य ( )

२. महाराणा प्रतापः कष्टं स्वीकरोति —

(क) धनसंग्रहणाय (ख) राज्यसुखाय

(ग) देशस्य स्वाधीनतायै (घ) भोजनाय ( )

३. किं महत्पापं वर्तते —

(क) आत्मधनम् (ख) आत्मेच्छा

(ग) आत्महननम् (घ) आत्मप्रशंसा ( )

४. किं कल्याणप्रदं उच्यते —

(क) वीरगत्या मरणम् (ख) आत्महननम्

(ग) परनिन्दा (घ) आत्मप्रशंसा ( )

५. महाराणाप्रतापः कथं स्वदेशं रक्षितुम् इच्छति —

(क) धनैः (ख) प्राणैः

(ग) विचारैः (घ) उद्घोषैः ( )

लघूत्तरात्मक-प्रश्नाः

१. महाराणा प्रतापः कुत्र उपविष्टः आसीत्?

२. भामाशाहः कः आसीत्?

३.भामाशाहः किं आदाय प्रतापस्य समीपम् आगच्छति?

४. प्रतापः कस्य अभावे किमपि कर्तुम् असमर्थः?

५. भिल्लाः किं कर्तुम् उद्यताः भवन्ति ?

निबन्धात्मक-प्रश्नाः

१. प्रतापः अरण्ये उपविष्टः किमर्थं खिन्नः भवति ?

२. आत्महननं किमर्थं महत्पापम् अस्ति ?

३. भामाशाहः किं निमित्तं स्वकीयं धनं प्रतापाय अर्पयति ?

४. भामाशाहः कियत् धनं प्रतापाय ददाति ?

५. धनं प्राप्य महाराणाप्रतापः किं उद्घोषयति ?

उत्तरमाला

वस्तुनिष्ठ-प्रश्नाः

१. (ख) २. (ग) ३. (ग) ४. (क) ५. (ख)

लघूत्तरात्मक-प्रश्नाः

१. अरण्ये एकस्यां शिलायाम् २. मेवाड़मन्त्री ३. धनराशिग्रन्थिम् ४. धनाभावे ५. आत्मबलिदानम्

व्याकरणा-प्रश्नाः

१. निम्नलिखितानां समासयुक्तानां पदानां समास-नामोल्लेख-सहितं विग्रहं कुरुत —

पदम्	विग्रहः	समास-नाम
(क) महत्पापम्	....	....
(ख) परमेश्वरः	....	....
(ग) तुच्छसेवकः	....	....
(घ) वीरपुरुषः	....	....

२. निम्नलिखितानां पदानां सन्धिविच्छेदं कुरुत —

(क) अनेनैव .... + ...

(ख) धन्योऽसि .... + ...

(ग) राजोचितम् .... + ...

(घ) देह्येतत् .... + ...

३. कोष्ठकगत-संकेतानुसारं रिक्तस्थानानां पूर्तिं कुरुत —

(क) आवां विद्यालयं .... । (गम्)

(ख) यदा श्याम .... तदा मोहनः .... । (पच्, खाद्)

(ग) सुधीरः नरेन्द्रेण सह विद्यालये .... । (पठ्)

(घ) युवां अत्र किं .... । (कृ)

४. निम्नलिखितानि वाक्यानि संशोधयत —

(क) पुत्रं सह पिता आगच्छति।

(ख) उदयपुरस्य परितः जलम् अस्ति।

(ग) हरिं नमः

(घ) धर्माय विना न सुखम्।

५. स्थूलाक्षर-पदानि आधारीकृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत —

(क) **आत्महननं** महत्पापम् अस्ति।

(ख) अनेन द्वादशवर्षाणि यावत् **पञ्चविंशतिसहस्रं** सैनिकाः सहर्षं योद्धुं शक्नुवन्ति।

(ग) महाराणाप्रतापः **अरण्ये एकस्यां शिलायाम्** उपविष्टः वर्तते।

(घ) विजयतां **महाराजः**।

(ङ) भवतां वीरता धीरता च **देशरक्षायै** महान्तं सहयोगं कृतवती।

प्रयोगात्मक-कार्यम्

स्व-विद्यालयस्य संस्कृत-दिनोत्सवे, वार्षिकोत्सवे, अन्यस्मिन् वा कस्मिंश्चित् अवसरे अस्य एकाङ्क -नाट्यस्य प्रयोगः (अभिनयः) शिक्षकस्य निर्देशने करणीयः।

द्वादशः पाठः

राजस्थानप्रदेशस्य पश्चिमाञ्चले प्रसृतास्ति थारमरुभूमिः। राजस्थानीयाः वयं विशेषतः अस्य मरुदेशस्य शोभासम्पदः अक्षयकोषं प्रति अनुरक्ताः गौरवान्विताः च स्मः। न केवलं वयमपितु मरुमहिम्ना आकृष्टाः देशाटनरुचयः वैदेशिकाः अपि मरुसौन्दर्य-दर्शन-वञ्चितान् स्वात्मनः लोचनैर्वञ्चितान् मन्यमानाः मरुदर्शनं कृत्वा आत्मनः धन्यान् मन्यन्ते। राजस्थानी-भाषायाः महाकविः स्वनामधन्यः पद्मश्रीः कन्हैयालालः सेठिया इमामेव भूमिं स्तुवन् 'धरती धोराँ री' इत्यमरं गीतं रचितवान्। आधुनिकाः संस्कृत-कवयोऽपि स्वकाव्येषु मरुभूमि-गौरवगानं कृतवन्तः। प्रस्तुते पाठे कतिपयैः सरलैः श्लोकैः मरुभूमेः अपूर्वसौन्दर्यस्य यथावच्च चित्ताकर्षकं च चारुचित्रं प्रस्तूयते।

मरुसौन्दर्यम्

शरीर - विज्ञान - विचक्षणेन प्रशंसितोऽयं चरकेश्वरेण।
स्नेहार्द्र-भावैकरसैर्विशिष्टः शुष्कोऽपि नित्यं सरसः स देशः ॥ १ ॥

मरुः सुवर्णो न हि येन दृष्टः किं तेन दृष्टं कुहचित् सुदृश्यम्।
स्फुटं मरौ भान्ति सुमेरुशृङ्गाः शिलासु कृष्णासु न ते हि मृग्याः ॥ २ ॥

रम्ये क्वचित् सैकत-वप्र-सानौ सुकोमले भास्वति हैमवर्णे।
प्रातः प्रदोषे च सुखं स्थितानां केषां न चेतांसि विकासवन्ति ॥ ३ ॥

स शीतलो गन्धवहः समीरः स तित्तिराणां मधुरो विरावः।
तन्नर्तनं बर्हविभूषणानां समुत्प्लुतिः सा च कुरङ्गमाणाम् ॥ ४ ॥

ते तुन्दिलाः स्वादुरसाः कलिङ्गाः सा शारदी चञ्चलचन्द्रिका च।
स्फूर्तिः स्फुरन्ती स्फुरगावलीषु क्रमेलकानां गतयश्च तास्ताः ॥ ५ ॥

वर्षागमे चारुमरुं विहाय क्वान्यत्र कस्यापि रमेत चित्तम्।
सरःसु वर्षासमयेऽपि यस्मिन् शरत्-प्रसन्नं सलिलं चकास्ति ॥ ६ ॥

गावः प्रसन्नाः मनुजाः प्रसन्नाः देवाः प्रसन्नाः व्रतदानयज्ञैः।
किं नाम तद्यन्न मरौ समृद्धं विद्या-समृद्धो भवता विधेयः ॥ ७ ॥

–पं. विद्याधरः शास्त्री

मानं मनीषिता मैत्री मरुदुष्णं मरीचिका।
मृगाः मूर्ध्नि मनुष्याणाम् उष्णीषं प्रमुखम्मरौ ।।८ ।।

–अज्ञातमूलं सम्पादितञ्च

अन्वयः

१. शरीरविज्ञानविचक्षणेन चरकेश्वरेण प्रशंसितः सः अयं देशः शुष्कः अपि (सन्) स्नेहार्द्रभावैकरसैः विशिष्टः (अतः) नित्यं सरसः (अस्ति)।

२. सुवर्णः मरुः येन न हि दृष्टः तेन कुहचित् सुदृश्यं किं दृष्टम्? (ये) सुमेरुशृङ्गाः मरौ स्फुटं भान्ति, कृष्णासु शिलासु ते नहि मृग्याः।

३. क्वचित् रम्ये सुकोमले भास्वति हैमवर्णे सैकतवप्रसानौ प्रातः प्रदोषे च सुखं स्थितानां केषां चेतांसि विकासवन्ति न?

४. स शीतलः गन्धवहः (च) समीरः, तित्तिराणां स मधुरः विरावः, बर्हविभूषणानां तत् नर्तनम्, सा च कुरङ्गमाणां समुत्प्लुतिः।

५. ते तुन्दिलाः स्वादुरसा कलिङ्गाः, सा च शारदी चञ्चल-चन्द्रिका, स्फुरगावलीषु स्फुरन्ती (सा) स्फूर्तिः, क्रमेलकानां च ताः ताः गतयः।

६. वर्षागमे चारुमरुं विहाय अन्यत्र क्व कस्यापि चित्तम् रमेत? यस्मिन (मरौ) वर्षासमयेऽपि सरःसु शरत्प्रसन्नं सलिलं चकास्ति।

७. (मरौ) गावः प्रसन्नाः, मनुजाः प्रसन्नाः व्रतदानयज्ञैः च देवाः प्रसन्नाः। किं नाम तत् यत् मरौ न समृद्धम्? (सोऽयं मरुः) भवता विद्यासमृद्धो विधेयः।

८. मानं, मनीषिता, मैत्री, उष्णं मरुत्, मरीचिका, मृगाः, मनुष्याणां मूर्ध्नि उष्णीषम्— (इत्येतत्सर्वं) मरौ प्रमुखम्।

शब्दार्थाः

शरीरविज्ञान-विचक्षणेन — शरीरविज्ञानस्य=चिकित्साशास्त्रस्य विचक्षणेन=विशेषज्ञेन, चिकित्सकेन वैद्येन वा इत्यर्थः। **चरकेश्वरेण**— आचार्य-चरकेण। **स्नेहार्द्रभावैकरसैः विशिष्टः** — स्नेहेन आर्द्रःभावः स्नेहार्द्रभावः, केवलं तद्रसैः विशिष्टः=युक्तः। अत्र अर्थद्वयम् — १. घृतादि की चिकनाई के एकमात्र रसों से २. प्रेम और दयादि भावों की एकमात्र मधुरताओं से। **शुष्कः अपि**- रूक्षः अपि। **सरसः** - रसेन सहितः रसयुक्तः। अत्रापि अर्थद्वयम् — १. स्वादिष्ठम् २. आनन्दमयः। **सुवर्णः** — सुन्दरः, सुन्दरवर्णयुक्तः, स्वर्णरूपः (सुरंगा-रंगीला)। **मरुः** — मरुप्रदेशः, सुमेरुपर्वतः **दृष्टः** — अवलोकितः। **कुहचित्** — कुत्रचित् (कहीं पर)। **सुदृश्यम्** — दर्शनीयम्। **मरौ** — मरुदेशे। **स्फुटम्** — स्पष्टम्। **भान्ति** — शोभन्ते। **सुमेरुशृङ्गाः** — सुमेरुपर्वतस्य शिखराणि। **कृष्णासु** — श्यामासु। **मृग्याः** — अन्वेषणीयाः। **क्वचित्** — कुत्रचित्। **रम्ये** — रमणीये। **सुकोमले** — मृदौ। **भास्वति** — द्युतिमाने,

ज्योतिर्मये। **हैमवर्णे** — स्वर्णिमे। **सैकतवप्र-सानौ**— सैकतवप्रः=बालुकास्तूपः, बालुका-पर्वतः वा तस्य सानौ=शिखरे (मिट्टी के टीलों या धोरों की चोटी पर)। **प्रदोषे** — निशीथकाले, रात्रौ। **सुखम्** — सुखपूर्वकम्, सानन्दम्। **स्थितानाम्** — उपविष्टाणाम्। **केषाम्** — केषां जनानाम्। **चेतांसि** — मनांसि। **विकासवन्ति** — विकसितानि, प्रफुल्लानि। **गन्धवहः** — गन्धं=सौरभं वहति इति। **समीरः** — वायुः। **तित्तिराणाम्** — पक्षिविशेषाणाम्, 'तीतर' इत्याख्यानाम्। तीतरों का। तित्ति इति शब्दं करोति इति तित्तिरः। **विरावः** — कूजनम्, कूजितम्, ध्वनिः। **बर्हविभूषणानाम्** —बर्हः=पुच्छः एव विभूषणं येषां ते मयूराः, तेषाम्। मोरों का। **नर्तनम्** — नृत्यम्। **कुरङ्गमाणाम्** — कुरङ्गमः=हरिणः, तेषाम्। हरिणों की। **तुन्दिलाः** — स्थूलाः। मोटे। **स्वादुरसाः** — सुमधुराः। **कलिङ्गाः** — कलिङ्गः इति देशविशेषः। किन्तु अत्र फल-विशेषः। मतीरे। **शारदी** — शरत्कालीना। **चञ्चल-चन्द्रिका**- चञ्चला चन्द्रज्योत्स्ना। **स्फुरगावलीषु** — खगपङ्क्तिषु। **स्फुरन्ती** — स्पन्दमाना-फड़कती हुई, दमकती हुई। **स्फूर्तिः** — स्फुरणम्। **क्रमेलकानाम्** — उष्ट्राणाम्। **गतयः** — गमनप्रकाराः, चाल इति। **वर्षागमे** — वृष्टिकाले। **चारु-मरुम्** — सुन्दरं मरुदेशम्। **विहाय** — त्यक्त्वा। **क्व** — कुत्र। **चित्तम्** — मनः। **रमेत** — रमणं कुर्यात्। **सरःसु** — सरोवरेषु, तडागेषु। **शरत्प्रसन्नम्** — शरदृतौ इव प्रसन्नं=स्वच्छं, निर्मलम्। शरद् ऋतु के समान साफ। **सलिलम्** — जलम्, पयः। **चकास्ति** — शोभते। **गावः** — धेनवः। **प्रसन्नाः** — तुष्टाः। **मनुजाः** — मानवाः। **व्रतदानयज्ञैः** — व्रतेन दानेन यज्ञेन च। **विद्यासमृद्धो** — विद्यया समृद्धः=सम्पन्नः। **विधेयः** — विधातव्यः, सम्पादनीयः, करणीयः। **मानम्** — सम्मानः, आदरः। **मनीषिता** — विद्वत्ता, विचारशीलता। **मैत्री** — मित्रता। **मरुत्** — वायुः। **मरीचिका** — मृगतृष्णा, मृगमरीचिका। **मूर्ध्नि** — शिरसि, मस्तके। **उष्णीषम्** — शिरोवेष्टनम्, शिरस्त्राणम्, पगड़ी इति।

अभ्यासः

वस्तुनिष्ठ-प्रश्नाः

१. पाठेऽस्मिन् 'शरीर विज्ञान-विचक्षणः' इति विशेषणं कस्य कृते प्रयुक्तम् —

(अ) आचार्य-चरकस्य (आ) आचार्य-चार्वाकस्य

(इ) आचार्य-सुश्रुतस्य (ई) आचार्य वाग्भटस्य ( )

२. 'मरुः सुवर्णो नहि येन दृष्टः'- इत्यस्य अर्थोऽस्ति —

(अ) मरुभूमौ येन स्वर्णम् (काञ्चनम्) न दृष्टम्।

(आ) मरुभूमौ सुन्दरः वर्णः (रङ्ग) येन न दृष्टः।

(इ) स्वर्णस्य मरुप्रदेशः येन न दृष्टः

(ई) सुवर्णः (सुरङ्ग) स्वर्णरूपः वा मरुदेशः येन न दृष्टः। ( )

३. 'सैकतवप्रसानुः' इत्यस्य कृते प्रयुक्तं विशेषणमस्ति —

(अ) रम्यः (आ) सुकोमलः

(इ) हैमवर्णः (ई) उपर्युक्तानि सर्वाणि अपि( )

४. मरोः सौन्दर्यम् वर्धते विशेषतः —

(अ) वसन्ततौं (आ) शीततौं

(इ) ग्रीष्मर्तौ (ई) वर्षर्तौ ( )

५. मरुदेशे के प्रसन्नाः सन्ति —

(अ) गावः (आ) मनुजाः

(इ) देवाः (ई) एते सर्वेऽपि ( )

६. 'मानं मनीषिता' इत्यादिपद्यानुसारं कियन्ति वस्तूनि मरुदेशे मुख्यानि प्रतिपादितानि —

(अ) पञ्च (आ) सप्त

(इ) अष्टौ (ई) नव ( )

लघूत्तरात्मक-प्रश्नाः

१. अधोलिखित- प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखन्तु —

(क) चरकाचार्येण मरुभूमेः का विशेषता प्रकटिता?

(ख) मरुदेशे सैकतवप्राः (बालुका-स्तूपाः) कीदृशाः सन्ति?

(ग) वर्षागमे मरोः शोभा कीदृशी भवति?

(घ) मरुमरीचिकां स्पष्टीकुर्वन्तु।

२. 'क'-खण्डं 'ख'-खण्डेन यथोचितं योजयतु —

क	ख
१. चरकः	विरावः
२. बर्हविभूषणाः	उष्णीषम्
३. गन्धवहः	तुन्दिलाः
४. मूर्धा	समुत्प्लुतिः
५. तित्तिराः	नर्तनम्
६. कलिङ्गाः	शरीर-विज्ञानम्
७. कुरङ्गमाः	समीरः

३. अधोलिखित-पदानां पर्यायपदानि पाठाद् अन्विष्य लिख्यन्ताम् —

१. विशेषज्ञः	विचक्षणः
२. रूक्षः	....
३. वायुः	....
४. उष्ट्रः	....
५. शिरस्त्राणम्	....
६. हरिणः	....
७. मयूरः	....

८. निशाकाल:/निशारम्भ: ....

४. अधस्तनपदानां विलोमपदानि पाठात् चित्वा लिखन्तु —

१. शुष्क: सरस:
२. निन्दित: ....
३. उष्ण: ....
४. खिन्न: ....
५. दरिद्र: ....
६. अपमानम्, अपमान: ....
७. कृश: ....
८. कठोर: ....

५. अधस्तन-पदानि आधृत्य (उदाहरणं च अनुसृत्य) संस्कृतेन वाक्य-निर्माणं कुर्वन्तु —

१. अयम् अयं भारतदेश: विश्वगुरु: इति कथ्यते।
२. विहाय ....
३. प्रात: ....
४. प्रदोषे ....
५. मैत्री ....

६. स्थूलाक्षरपदमाश्रित्य संस्कृतेन प्रश्नवाक्य-निर्माणं क्रियताम् —

१. **अयं** देश: शुष्क: अपि सरस:। क: देश: शुष्क: अपि सरस: ?
२. मरौ **तुन्दिला:** कलिङ्गा: भवन्ति। ....
३. **प्रदोषे** चेतांसि विकसन्ति। ....
४. **सुमेरुशृङ्गा:** मरौ भान्ति। ....
५. **तित्तिराणां** विराव: मधुर:। ....
६. **मरुदेश:** चरकेश्वरेण प्रशंसित:। ....

निबन्धात्मक-प्रश्ना:

१. मरुभूमे: सौन्दर्यम् अवलम्ब्य दश संस्कृत-वाक्यानि लिखन्तु।
२. मरुदेशस्य वर्षाकालिकं माहात्म्यं वर्णयन्तु।
३. 'रम्ये क्वचित्.....विकासवन्ति'-इत्यस्य पद्यस्य हिन्द्यनुवादो विधेय:।
४. 'स: शीतलो......कुरङ्गमाणाम्'-इत्यस्य पद्यस्य संस्कृत-व्याख्या विधेया।

उत्तरमाला

वस्तुनिष्ठ-प्रश्ना:

१. (अ) २. (ई) ३. (ई) ४. (ई) ५. (ई) ६. (आ)

व्याकरण-प्रश्ना:

१. सन्धिविच्छेदं/सन्धिं वा कुर्वन्तु —

१. प्रशंसितोऽयम्	......................+.................
२. शुष्क:+अपि	....
३. तत्+नर्तनम्	....
४. तास्ता:	......................+.................
५. क्वान्यत्र	......................+.................
६. कस्य+अपि	....
७. समये+अपि	....
८. यन्न	......................+.................
९. चरक+ईश्वर:	....
१०. गतयश्च	......................+.................

२. अधोलिखितेषु पदेषु प्रकृतिप्रत्यय-विभागं कुर्वन्तु —

पदम्	**उपसर्ग:**	+	**धातु:**	+	**प्रत्यय:**
१. विशिष्ट:	वि	+	शिश्	+	क्त
२. प्रशंसित:	....				
३. दृष्ट:	....				
४. सुदृश्यम्	....				
५. नर्तनम्	....				
६. समुत्प्लुति:	....				
७. स्फुरन्ती	....				
८. गति:	....				
९. विहाय	....				
१०. प्रसन्नम्	....				
११. मनीषिता	....				

३. निम्नलिखितेषु पदेषु समास: करणीय: —

१. शरीरस्य विज्ञानम्	शरीरविज्ञानम्
२. सुमेरो: शृङ्गा:	....
३. मयूराणां नर्तनम्	....
४. विद्यया समृद्ध:	....
५ सैकतस्य वप्र:	....

४. अधोलिखितानां समस्तपदानां विग्रहं कुर्वन्तु–

१. कृष्णशिलासु	कृष्णासु शिलासु
२. स्नेहार्द्रः	....
३. मधुरविरावः	....
४. क्रमेलकगतिः	....
५. विद्यासमृद्धः	....
६. चञ्चलचन्द्रिका	....

५. वाच्य-परिवर्तनं (कर्तृवाच्याद् कर्मवाच्यम्, कर्मवाच्याद् वा कर्तृवाच्यम्) कुर्वन्तु —

१. अयं चरकेण प्रशंसितः।	चरकः इमं प्रशंसितवान्।
२. येन मरुः न दृष्टः।	....
३. सः किम् अपश्यत्?	....
४. तित्तिरैः मधुरः विरावः क्रियते।	....
५. देवाः प्रसन्नाः भवन्ति।	....

त्रयोदशः पाठः

अस्यां राजस्थान-भूमौ अन्नोत्पादने न्यूनाधिक्यं भवतु नाम, परन्तु वीरोत्पादने अत्र कदापि न्यूनता नासीत्, अतएव वीरप्रसविनी भूरियमुच्यते इतिहासविद्भिः कविभिश्च। यथा अत्रत्य महाराणा-प्रतापस्य यशोगानं सर्वत्र श्रूयते तथैव भरतपुरस्य महाराजः सूरजमल्लः अपि आभारतम् अतीव प्रसिद्धोऽस्ति। अस्मिन् पाठे तस्यैव अमलं जीवन-चरितम् अतिसंक्षेपेण प्रस्तूयते।

महाराजः सूरजमल्लः विजयते

महाराजस्य सूरजमल्लस्य जन्म वसन्तपञ्चम्याम् (१३ फेब्रवरी-दिने) १७०७ तमे ईस्वीयवर्षे अभवत्। स हि महाराजस्य बदनसिंहस्य ज्येष्ठपुत्रः तस्योत्तराधिकारी चासीत्। सूरजमल्लस्य अपरम् एकं नाम सुजानसिंहः इत्यासीत्। अष्टादश-शताब्दस्य भारतस्य नायकेषु अन्यतमः आसीत् सूरजमल्लः। तस्य जनिः तदा अभूत् यदा भारतदेशस्य राजनीतिः अत्यन्तं दोलायमाना आसीत्, भारतं च विध्वंसक-शक्तीनां बाहुपाशे सर्वथा निबद्धम् आसीत्। नादिरशाहः, अहमदशाहः अब्दाली इत्येताभ्यां पापिभ्याम् उत्तर-भारते महता प्रमाणेन नरवधाः गोवधाश्च क्रियन्ते स्म, तीर्थानि मन्दिराणि च विध्वस्तानि क्रियन्ते स्म। भारतं लुण्ठितुम् आगच्छतः बाह्याक्रमणकारिणः निरोद्धुं न कोऽपि शासकः सज्जः आसीत्।

मल्लेषु मल्लः सूरजमल्लः शरीर-सौष्ठवस्य, सौन्दर्यस्य, सरलतायाः, चारित्रिक-दृढ़तायाः, धार्मिकतायाः, वीरतायाः, करुणायाः, त्यागस्य, बलिदानस्य, शरणागत-रक्षणस्य, प्रजावात्सल्यस्य, राष्ट्रवादस्य, सर्वपन्थसमादरस्य च साक्षात् प्रतिमूर्तिरासीत्। सूरजमल्लः स्वकालखण्डस्य अत्यन्तं दुर्धर्षः, अतिशयेन तेजस्वी, नितान्तं नीतिनिपुणः, अद्वितीयश्च योद्धा आसीत्। तेन प्रायशः सप्तसु महत्युद्धेषु विजयश्रीः चुम्बिता। कविः सूदनः स्वकीये 'सुजानचरितम्' इति काव्ये तेषां सप्त-युद्धानां रोमाञ्चकं सजीवं च वर्णनम् अकरोत्।

रणाङ्गणे पाणियुगलेन खड्गं चालयन्तं तं वीक्ष्य तस्यारयोऽपि विस्मिताः जायन्ते स्म। युद्धरतस्य मल्लस्य अस्य शौर्य-वर्णनं कुर्वन् प्रसिद्धः कविवरः सूर्यमल्ल-मिश्रणः 'वंशभास्कर'-ग्रन्थे डिंगळ-भाषायां लिखति-

सह्यो भलैं ही जट्टनी, जय अरिष्ट अरिष्ट।
जिहिं जाठर रविमल्ल हुव, आमेरन को इष्ट।।

अस्य पद्यस्य हिन्दीच्छाया किञ्चिदित्थम् —

नहीं जाटनी ने सही, व्यर्थ प्रसव की पीर।
जन्मा उसके गर्भ से, सूरजमल सा वीर।।

महाराणा-प्रतापस्य छत्रपति-शिवाजिमहाराजस्य चाऽनन्तरं महाराजः सूरजमल्लः एव सः वीरः यः उत्साह-साहस-चातुरी-दृढ़तादिबलेन मुगलसाम्राज्यस्य उपरि प्रत्यक्षं प्रहारम् अकरोत्। तत्समक्षं मुगलानाम् अहङ्कारस्य नैकवारं पराजयः अभवत्। मीरबख्शी सलावतखान-सदृशः शासकोऽपि तेन सह सन्धिं करोति यद् अद्यारभ्य अहं पिप्पलवृक्षच्छेदनं-गोहननं-मन्दिरादिध्वंसनं च नैव करिष्यामि। इदं सूरजमल्लस्य प्रभावशालितायाः एकं निदर्शनम्। तदानीन्तनः न कोऽपि भारतीय-शासकः मल्लेन तुल्यः दृश्यते। अष्टादश-शताब्दस्य प्रायशः सर्वेऽपि इतिहासज्ञाः वृत्तान्त-लेखकाश्च तं मुक्तकण्ठं प्रशंसन्ति।

जाट-जातौ सूरजमल्लः तदेव स्थानं धत्ते यत्खलु स्थानं विदेशीयेषु प्लेटो-नेपोलियन-लूथर इत्यादीनामस्ति। कश्चिदेकः लेखकस्तु तं **'जाट-प्लेटो'** इति विरुदेन भूषितवानेव। हिन्दु-इतिहासज्ञाः तं १८ शताब्दस्य **'कनिष्कः'** इति मुस्लिमाश्च तं **'अन्तिमः प्रतापी हिन्दु-नरेशः'** इति घोषितवन्तः। औपचारिक-शिक्षा-रहितोऽपि सूरजमल्लः वस्तुतः समकालीनेषु वीरेषु भीमः, नीतिज्ञेषु कृष्णः, अर्थशास्त्रज्ञेषु च कौटिल्यः आसीत् इति मन्यते। सैय्यद गुलाम अली नकवी स्वीये **'इमादुस्सादात'** इत्याख्ये ग्रन्थे लिखति यत् राजनीतेः, राजस्वस्य, नागरिक-न्यायस्य च प्रबन्ध-नैपुण्ये आसफजाह-बहादुर-निजामं विहाय हिन्दुस्थाने तत्समये नैकोऽपि कश्चिद् तत्तुल्यः आसीत्।

'इळा न देणी आपणी' इति मातृशिक्षां पालयन्, **'धर्म्याद् हि युद्धात् श्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते'** इति गीतोपदेशं च परिपालयन् राष्ट्रधर्म-रक्षणाय प्राणान् पणीकृत्य अपि युध्यमानः २५ डेसेम्बर १७६३ ई. इति दिवसे रणे चाभिमुखे हतः।

प्रताप इव, शिवाजी इव, बन्दा बैरागी इव, गुरुगोविन्दसिंह इव च महाराजस्य सूरजमल्लस्य परमः प्रभावः अद्यापि इतिहासे गुञ्जति इव।

शब्दार्थाः

दोलायमाना — अस्थिरा (डोलती हुई, झूलती हुई)। **बाहुपाशे** — भुजयोः बन्धने (भुजाओं के बन्धन में)। **विध्वस्तानि** — विनष्टानि। **लुण्ठितुम्** — लुण्ठनाय, हर्तुम् (लूटने के लिए)। **निरोद्धुम्** — अवरोद्धुम् (रोकने के लिए)। **मल्लेषु** — वीरेषु। **दुर्धर्षः** — अनुल्लंघनीयः, अनतिक्रमणीयः (जिसे आसानी से दबाया या हराया न जा सके)। **नीतिनिपुणः** — नीतौ निपुणः (नीति में चतुर)। **रणाङ्गणे** — युद्ध-क्षेत्रे। **पाणियुगलेन** — करयुग्मेन (दोनों हाथों से)। **अरयोऽपि** — शत्रवः अपि। **वीक्ष्य** — दृष्ट्वा। **खड्गं** — असिम् (तलवार को)। **नैकवारम्** — बहुवारम्। **तदानीन्तनः** — तत्कालीनः (उस समय का)। **तत्तुल्यः** — तेन तुल्यः (उसके समान)। **इळा** — पृथ्वी, भूमिः। **श्रेयः** — कल्याणम्। **प्राणान् पणीकृत्य** — प्राणानां पणं कृत्वा (प्राणों की बाजी लगाकर)। **युध्यमानः** — युद्धरतः। **अभिमुखे** — सम्मुखे (सामना करते हुए)। **इळा न देणी आपणी** — स्वकीया मातृभूमिः न दातव्या।

सन्धिविच्छेदः

भूरियमुच्यते	–	भूः + इयम् + उच्यते
चासीत्	–	च + आसीत्
बाह्याक्रमणकारिणः	–	बाह्य + आक्रमणकारिणः
प्रतिमूर्तिरासीत्	–	प्रतिमूर्तिः + आसीत्
रणाङ्गणे	–	रण + अङ्गणे
तस्यारयोऽपि	–	तस्य + अरयः + अपि
चाऽनन्तरम्	–	च + अनन्तरम्
नैकवारम्	–	न + एकवारम्
शासकोऽपि	–	शासकः + अपि
अद्यारभ्य	–	अद्य + आरभ्य
वृक्षच्छेदनम्	–	वृक्ष + छेदनम्
नैव	–	न + एव
इत्याख्ये	–	इति + आख्ये
नैकोऽपि	–	न + एकः + अपि
श्रेयोऽन्यत्	–	श्रेयः + अन्यत्
गीतोपदेशम्	–	गीता + उपदेशम्
चाभिमुखे	–	च + अभिमुखे
अद्यापि	–	अद्य + अपि

अभ्यास-प्रश्नाः

वस्तुनिष्ठ-प्रश्नाः

१. महाराजस्य सूरजमल्लस्य अन्यत् नाम आसीत् —

(अ) सज्जनसिंहः (आ) सुजानसिंहः

(इ) सुरजनसिंह (ई) बदनसिंह ( )

२. महाराजः सूरजमल्लः आसीत् —

(अ) जाट-राजा (आ) मराठा-राजा

(इ) सिक्ख-राजा (ई) राजपूत-राजा ( )

३. सूदन-कवेः सूरजमल्लविषयकं काव्यमस्ति —

(अ) रामचरितम् (आ) सूरजमल्लचरितम्

(इ) सुजानचरितम् (ई) भूपालचरितम् ( )

४. 'वंशभास्कर' इति ख्यातस्य ग्रन्थस्य रचनाकारोऽस्ति —

(अ) भास्कराचार्यः (आ) सूर्यमल्ल-मिश्रणः

(इ) मल्लिनाथः (ई) महाराजः सूरजमल्लः ( )

५. सूरजमल्लस्य कालः अस्ति —

(अ) नवमी शती ई. (आ) दशमी शताब्दी ई.

(इ) अष्टादश-शताब्दः ई. (ई) विंश-शताब्दः ई. ( )

६. धर्म्याद् हि युद्धात् श्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते — इति वचनमस्ति —

(अ) श्रीमद्भगवद्गीतायाम् (आ) रामायणे-युद्धकाण्डे

(इ) पुराणेषु (ई) रघुवंशे ( )

लघूत्तरात्मक-प्रश्नाः

१. महाराज-सूरजमल्लस्य पितुर्नाम किमासीत्?

२. 'जाट-प्लेटो' कः कथ्यते?

३. सूरजमल्लस्य औपचारिक-शिक्षा-विषये भवन्तः किं जानन्ति?

४. सुजान-चरित-काव्ये सूरजमल्लस्य कति युद्धानां वर्णनम् उपलभ्यते?

५. सूरजमल्लस्य जन्म कदा अभवत्?

६. सूरजमल्लस्य मृत्युः कदा कथं च अभवत्?

निबन्धात्मक-प्रश्नाः

१. सूरजमल्लस्य जन्म-समये भारतवर्षस्य परिस्थितिः कीदृशी आसीत्?

२. सूरजमल्लमहाराजस्य गुणान् वर्णयन्तु।

उत्तर-माला

वस्तुनिष्ठ-प्रश्ना

१. (आ) २. (अ) ३. (इ) ४. (आ) ५. (इ) ६. (अ)